

*'tegenover het ongoddelijk ijdel roepen,
het bewaren van het pand dat van
eeuwigheid is.'*

De religieuze cultuur van de
Antirevolutionaire Partij in het
Interbellum.

Niels Gillebaard

1387669

Ma-scriptie

Zomer 2009

Begeleiders: prof. dr. George Harinck en dr. Harm Kaal.

Inhoudsopgave

Inleiding	2
Hoofdstuk 1 - Wisseling van leiderschap.	6
Hoofdstuk 2 - De religieuze cultuur van de ARP en het modernisme.	24
Hoofdstuk 3 - Ideologisch vijandschap	49
Conclusie	75
Bronnen en Literatuur	80

Inleiding

De Antirevolutionaire Partij en het protestants-christelijk geloof zijn altijd onvermijdelijk met elkaar verbonden geweest. De partij was door de decennia heen beeldbepalend voor het neocalvinistisch gedachtegoed. Deze achtergrond was bepalend voor de politieke koers van de partij, maar vormde met name de grond voor de karakteristieke partijcultuur die Abraham Kuyper als oprichter en eerste grote leidsman van de partij in enkele jaren had neergezet. Deze partijcultuur was doorspekt met religieuze terminologie, symboliek en bijbelverwijzingen. Een cultuur die rotsvast was gebouwd op de gereformeerde religie, een beginselpartij, uitgaande van de onfeilbaarheid van de Schrift en het gezag van haar geestelijke en politieke leiders en vasthoudend aan de aanspraak dat Nederland in wezen een gereformeerde natie was met de ARP als de politieke belichaming daarvan. Met name de verkiezingsbijeenkomsten, de zogenaamde deputatenvergaderingen vormden een hoogtepunt in het gezamenlijk belijden van het geloof in de grondslagen van de partij. Behalve als oprichter van de partij kan Kuyper gezien worden als de grondlegger van de gereformeerde zuil die aan het eind van de 19^e eeuw opkwam. Hij was het die naast de ARP in 1879 ook startte met de uitgave van het antirevolutionaire dagblad *De Standaard* een krant die zich al vanaf het begin van haar oprichting de ARP een platform verschafte. In 1892 richtte hij na een schisma met de Nederlands Hervormde Kerk de Gereformeerde Kerken in Nederland op, een kerkgenootschap waarvan de achterban voornamelijk AR stemde. Kortom, een man die een wereld had vormgegeven en die bepalend was geweest voor de cultuur van de mannenbroeders van de ARP.

In de periode van het interbellum werd deze cultuur van de ARP op de proef gesteld door een aantal ontwikkelingen die veel verandering en onzekerheid in de partij brachten. Zo overleed Kuyper in 1920 en werd zijn positie aanvankelijk overgenomen door Alexander Idenburg en Hendrikus Colijn gezamenlijk, maar al snel legde Idenburg de functie naast zich neer vanwege zijn vrees niet tegen het partijleiderschap te zijn opgewassen. Colijn had een andere stijl van leiderschap dan Kuyper. Als opvolger van Kuyper zou Colijn een grote politieke carrière opbouwen, hij zou maar liefst vijf kabinetten in het interbellum leiden en was de man die de ARP door de stormachtige ontwikkelingen van die tijd zou loodsen. Colijn was oud-militair, had als KNIL officier in Indië gediend en stond bekend als een daadkrachtig en zakelijk in gesteld persoon. Opmerkelijk is dat Kuyper in Colijn's 'geestelijke achtergrond' aanvankelijk niet veel vertrouwen had. Colijn was geen grote theologische denker, maar een 'medelid van Christus'

lichaam, en met den open Bijbel voor zich in de vergadering van het kerkvolk, dat zonder geld en prijs komt tot de wateren'.¹ Colijn had een geheel andere achtergrond dan de theoloog Kuyper, zijn belangstelling ging meer uit naar de economische dan naar godgeleerde vraagstukken en was ook meer een man van de oecumene dan van de scherpe kerkelijke tegenstellingen. Deze nieuwe leider met zijn eigen achtergrond legde vanzelfsprekend een nieuwe laag over de bestaande religieuze cultuur van de partij. Bovendien was met de pacificatie van 1917, waarbij het bijzonder onderwijs dezelfde rechten kreeg als het openbaar onderwijs, de angel uit de gereformeerde politiek gehaald. Het hoofddoel was bereikt, nu volgde een periode waarin men een nieuw aansprekend ideaal moest formuleren om zich op te richten, waartoe men niet goed in staat bleek. In meer dan één opzicht waren het lastige omstandigheden waaronder Colijn partijleider werd.

Daarnaast ontkwam de ARP niet aan het proces van modernisering dat na de Eerste Wereldoorlog door Europa waaide. De partij voer met een schip dat dreef op de klassieke neocalvinistische beginselen van de negentiende eeuw. De Eerste Wereldoorlog was een cesuur in de geschiedenis gebleken. Er ging een vlag van cultuurpessimisme door Europa, de oude objectief kenbare wereld van voor de oorlog met de mogelijkheid tot het vinden van de absolute waarheid in de Bijbel gleeed de gereformeerden in de jaren '20 als zand door de vingers. Bijbelkritiek en subjectivisme klonken steeds luider, ook in de eigen gelederen. De conservatieve koers en de orthodox-gereformeerde grondbeginselen wankelden en dat zorgde voor veel onrust, met name in de Gereformeerde Kerken in Nederland. Als partijleider was het de taak van Colijn om te reageren op deze onrust in de kerken en de partij bij elkaar te houden. Daarvoor waren duidelijke keuzes nodig in het debat, het moest of vernieuwing of behoud worden. De bekende deputatenvergaderingen waren daarvoor het ideale moment, omdat de toespraken van de partijleider de hoogtepunten van de vergaderingen waren, die in sterke mate op kerkdiensten leken, compleet met psalmgezang en gebed. Dat gaf Colijn het platform dat hij nodig had, naast zijn columns in *De Standaard*. Met het kenmerkende gereformeerde taalgebruik, doorspekt van religieuze noties zou hij proberen de plaats van Kuyper in te nemen.

Als laatste wist de partij zich in deze periode geconfronteerd met nieuwe totalitaire regimes die in Europa hun opmars maakte en ook in Nederland om reactie vroegen. Voor de ARP betekende dit een herbezinning op de eigen grondbeginselen en een beantwoording van de vraag naar welke waarden nu de

¹ Prof. dr. K. Dijk, 'Dr. H. Colijn en de kerk', in: B. Offringa ed., *Een groot vaderlander* (Leiden 1947) 56.

kern van de partij vormde. Het communisme werd op grond van de gereformeerde beginselen direct vanaf het begin door de partij aan als aartsvijand bestempeld, maar met het nationaal-socialisme en met name het fascisme had men meer moeite zich een houding te geven. Diverse antirevolutionairen hadden fascistische sympathieën, niet in de laatste plaats Colijn zelf. Met name het sterke leiderschap was in de onzekere tijden een aansprekend facet en Colijn speelde daar met zijn charisma en doortastendheid goed op in. Zo goed zelfs dat gesuggereerd wordt dat door de aanwezigheid van Colijn het fascisme in Nederland weinig voet aan de grond kreeg; de sterke man was er al. Alhoewel het fascisme vanaf het begin af aan stevige kritiek kreeg waren er dus ook sympathisanten binnen de partij, met name in de jaren '20 bij de opkomst van het fascisme in Italië. Datzelfde gold niet voor het nationaal-socialisme. Vanaf het begin af aan was er hevig verzet vanuit de partij tegen het regime dat vanaf de jaren 1933 in Duitsland het staatsbestuur had overgenomen. Op een enkeling na was er brede consensus over de verwerpelijkheid van het nationaal-socialisme, ditmaal ook bij Colijn. Opmerkelijk waren de termen en de betoogtrant waarmee Colijn in zijn deputatentoespraken het nationaal-socialisme aanpakte. Religie had daarbij een grote rol, zoals bij alles in de partij, maar het gebruik van de religie in zijn betogen hadden vaak een strak staatsrechtelijk karakter. Zowel het fascisme als het nationaal-socialisme werd als concurrerende levensbeschouwing gezien en zo werden ze ook behandeld.

Zoals gezegd was religie het bepalende element van de ARP. Die religieuze cultuur was kenmerkend en met de stormachtige tijd die de partij in het interbellum te wachten stond dringt de vraag zich op waar en op wat voor manier dit religieuze element naar voren komt. Hoe uitte de religieuze cultuur van de ARP zich tijdens het interbellum ten overstaan van de diverse grote politieke en sociale gebeurtenissen in deze periode? Wat was de functie, inhoud en betekenis van deze religieuze cultuur voor de partij en haar mensen? Wat was de rol van de politieke leiders, met name die van Kuyper en Colijn daarin? Wat de functie van de religie bij het wegvallen van Kuyper en de opkomst van het modernisme en de totalitaire regimes? In wat voor vorm kwam het religieuze tot uitdrukking en veranderde die vorm in de loop van de jaren?

In de literatuur over de ARP heeft altijd veel nadruk gelegen op de politieke kant van de partij. De rol die de religie in de partij speelde en de concrete verschijningsvormen daarvan in de publieke bijeenkomsten heeft echter weinig aandacht gekregen, wat toch opmerkelijk is voor een partij die zo sterk met het christelijke Evangelie verbonden is. Daarom zal deze scriptie daar aandacht aan besteden, op de drie genoemde problemen die de

antirevolutionairen in het interbellum tegenkwamen Hoofdstuk 1 zal de overgang van Kuyper naar Colijn als partijleider en het overlijden van Kuyper bespreken. Het thema van Hoofdstuk 2 betreft de religieuze cultuur van de ARP en de Gereformeerde Kerken in Nederland in het kader van de opkomst van de moderniteit. Hoofdstuk 3 zal de ARP in confrontatie met de opkomende fascistische en nationaal-socialistische regimes behandelen. Bij dit onderzoek naar de religieuze cultuur binnen de ARP ligt de nadruk op de deputatentoespraken in de periode 1920-1939. Aangezien Colijn in deze periode partijvoorzitter was is het grootste deel ervan van zijn hand. Ook zullen er gedeeltes uit *De Standaard* en *Antirevolutionaire Staatkunde* gebruikt worden. De religieuze geladenheid van de toespraken en de functie van de religie voor de partij zullen daarbij leidraad zijn.

Hoofdstuk 1 - Wisseling van leiderschap.

*'Hij had een helden natuur. Gods doen verschrikte hem niet. Wat menschen hem aandeden, kon hem – vooral in zijn levensavond met het steeds meer verzwakkend weerstandvermogen – wel eens benauwen. Nooit wat God hem aandeed. Grootte gebeurtenissen, een ernstige ziekte, een gevaarlijke operatie riepen het beste in mijn Vader wakker. Dan gaf hij zich, plotseling en volkomen gewillig, over. Dan legde hij als een held zijn hoofd op het blok. Dan kwam over hem de verheven rust van vrijwillige, welbewuste, volkomen onderworpenheid.'*²

De levensavond van Abraham Kuyper was aangebroken. De leider van het antirevolutionaire volksdeel was begin januari 1917 ernstig verzwakt geraakt door een besmetting met influenza en de daarbij komende bronchitis, waar een verkoudheid op oudejaarsavond 1916 het begin van was geweest. Even dacht men dat tijd toestand zo ernstig was dat Kuyper erin zou blijven. Ook hijzelf zag het einde naderen, maar wanhoopte niet. In een briefje aan zijn oudste zus toonde hij zijn diepe geloofsvertrouwen: 'Ik ben in Gods hand, wat hij over me beschikken zal, wacht ik in stillen ootmoed af. De toestand blijft nog vol zorg. Doch Hij is mijn Redder. Zij de Heere ook jou genadig.' Overlijden deed hij niet, maar vanaf die tijd zou het met Kuyper snel bergafwaarts gaan.³

De slechte toestand van Kuyper's gezondheid betekende dat hij niet alle functies meer aan kon die hij voorheen had vervuld. In mei 1918 was hij nog herkozen als partijvoorzitter van de Antirevolutionaire Partij, maar eind oktober van dat jaar gaf hij te kennen dat hij het voorzitterschap wilde neerleggen.⁴ Naast zijn slechte gezondheid, speelde ook de manier waarop de kabinetsformatie van dat jaar was verlopen een rol. Kuyper was om zijn ziekte te bestrijden naar een kuuroord in Duitsland vertrokken en was zodoende niet bij de formatie betrokken geweest. Bij zijn terugkomst werd hij geconfronteerd met het resultaat van de formatie, dat bestond uit een 'rechtse' samenwerking tussen de ARP, CHU en de RKSP. Kuyper had gepleit voor een 'gemengd' kabinet, dat onder liberale leiding had moeten staan. Nu vreesde hij dat met de katholieke jhr. mr. Ch.J.M.

² H.S.S. Kuyper en J.H. Kuyper, *De levensavond van Dr. A. Kuyper* (Kampen 1921) 17.

³ H.S.S. Kuyper, *De levensavond*, 20.

⁴ J. de Bruijn, 'Politiek en charisma: Colijn als partijleider' in: J. de Bruijn en H.J. Langeveld ed., *Colijn. Bouwstenen voor een biografie* (Kampen 1994) 130-131.

Ruys de Beerenbrouck aan het hoofd, het protestantisme in de marge van de politiek terecht zou komen.⁵

De Antirevolutionairen hadden hun gereformeerde religie, vaak aangeduid met het calvinisme, altijd beschouwd als 'grondtoon' van de Nederlandse samenleving. Zij associeerden zich, als neocalvinisten die 'het geloof der vaders' beleden, met de gereformeerden die in de strijd tegen het katholieke Spanje aan de wieg van de Nederlandse natie hadden gestaan.⁶ Kuyper verwoordde het in zijn deputatenrede van 1909: '...de eere Gods en de vrijheden des volk, ze zitten ons in het bloed, ze zijn ons het erfstuk van ons nationaal verleden, ze zijn de gouden koorde die ons als partij saamsnoert.'⁷ Door zichzelf, aan de hand van de gereformeerde religie, te zien als hoeders van de 'ware' Nederlandse identiteit, waren de antirevolutionairen argwanend tegenover de katholieken, omdat men teveel invloed van Rome op de Nederlandse politiek vreesde. Er waren diverse kwesties waarin deze gedachte onderwerp van grote politieke commotie zou zijn, waaronder een in 1925 ontstaan conflict over een verdrag met België, waarbij fractievoorzitter Th. Heemskerk door de antipapistische fractiegenoot Hugo Visscher beschuldigd werd aan de leidband van de Rooms-Katholieke Staatspartij te lopen en daardoor het protestantse karakter van de Nederlandse natie in gevaar bracht.⁸ Zo diende de religieuze cultuur van de ARP als een belangrijk middel om zichzelf te identificeren en te vereenzelvigen met het beeld van beschermers van de Nederlandse cultuur en de verdediging van de vrije natie – de gereformeerde natie – die tijdens de Reformatie bevochten was.

Als opvolger had Kuyper als een geruime tijd zijn vriend en tweede voorzitter van het Centraal Comité, A.W.F. Idenburg op het oog. Dit werd echter onmogelijk door het feit dat Idenburg in het nieuw te vormen kabinet minister van koloniën zou worden, een positie die statutair niet te verenigen was met de functie van eerste voorzitter van de ARP. De Bruijn wijst erop dat Kuyper al de jaren daarvoor herhaaldelijk aan Idenburg had laten blijken dat hij in hem de leider van de Antirevolutionairen zag. Idenburg zag zichzelf echter niet geschikt voor deze functie, en wees al in 1915 op Colijn als leider. Daarom koos het Centraal Comité Hendrikus Colijn, die na de verkiezingen op verzoek van de koningin een mislukte formatiepoging had ondernomen als eerste voorzitter, en

⁵ H. Langeveld, *Hendrikus Colijn 1869-1944 1 1869-1933. Dit leven van krachtig handelen* (Meppel 1998) 217.

⁶ Jeroen Koch, *Abraham Kuyper. Een biografie* (Utrecht 2006) 289.

⁷ Abraham Kuyper, 'Wij Calvinisten... Rede ter opening van de deputatenvergadering, gehouden te Utrecht op 22 april 1909' in: *Geen vergeefs woord. Verzamelde Deputaten-redevoeringen* (Kampen 1951) 152.

⁸ B.J. Wiegeraad, *Hugo Visscher 1864-1947. Een calvinist op eigen houtje* (Leiden 1991) 105-106.

de VU-hoogleraar P.A. Diepenhorst als tweede voorzitter van de partij. Deze benoeming was echter tijdelijk, omdat dit recht bij de deputatenvergadering lag.⁹ Met het verdwijnen van Kuyper als voorzitter van het Centraal Comité lag de weg voor Colijn echter niet geheel open om vrij een koers te kunnen varen. Het hoofdredacteurschap van het belangrijkste antirevolutionaire orgaan *De Standaard* was nog steeds in handen van Kuyper en vormde daarmee een potentieel gevaar voor Colijn. Dit bleek echter mee te vallen en begin december 1919 liet Kuyper, o.a. onder druk van Colijn, ook deze functie vallen en kwam de krant onder leiding van een redactiecommissie van zes leden, waar Colijn er zelf één van was.¹⁰

Hendrikus Colijn was een geheel ander persoon dan Kuyper. Alhoewel beiden het gereformeerde geloof waren toegedaan was hun stijl van handelen op het politieke en persoonlijke vlak verschillend. Tijdgenoot en antirevolutionair kopstuk Mr. J.A. de Wilde¹¹ vergeleek de twee leiders met elkaar in de bundel *Een groot vaderlander* die na de oorlog ter herdenking van Colijn werd uitgegeven. Kuyper werd door De Wilde geschetst als de wetenschappelijk gevormde theoloog-staatsman die door zijn leiding en publicaties de gereformeerde beginselen ontvouwde en politieke voorlichting en leiding gaf. 'Hij voedde de partij op, bracht er tucht in, leerde haar de beginselen lief te hebben, en beschermde haar met meesterlijk talent tegen alle aanvallen van buitenaf.'¹² Het neerleggen van zijn werk moet voor Kuyper persoonlijk een grote slag zijn geweest. Volgens zijn dochter Henriëtte vormde zijn werk zijn grootste levensdoel. 'Zijn groote levenswijding was zijn werk. En zijn werk was het "gedurig offer", dat hij neerlegde op Gods altaar. En juist omdat het op Gods altaar lag, moest het zoveel mogelijk "volkomen" zij, "zonder gebrek." (...) En opdat het offer van zijn arbeid zoo goed en zoo gaaf mogelijk zou zijn, diende en verzorgde mijn Vader het dag en nacht met alle gaven en krachten, die God hem verleend had.'¹³ De sleutel voor het begrip van Kuyper ligt volgens zijn biograaf Jeroen Koch in zijn overtuiging dat hij rechtstreeks een opdracht van God had

⁹ De Bruijn, 'Politiek en charisma', 131-132.

¹⁰ Langeveld, *Dit leven van krachtig handelen*, 227.

¹¹ Mr. J.A. de Wilde werd in 1918 Tweede-Kamerlid. In 1919 werd hij tevens wethouder van financiën in Den Haag en in die functie werkte hij samen met Willem Drees. Later kwam hij direct met Colijn in aanraking toen hij in 1933 werd benoemd tot minister van Binnenlandse Zaken in het kabinet-Colijn III en later als minister van Financiën in het kabinet-Colijn IV. trad hij in 1939 af vanwege bezwaren tegen de in zijn ogen te dure plannen voor werkverschaffing van Romme. Was na 1945 hij nog bijna zeven jaar Tweede- en Eerste-Kamerlid. Zie voor zijn achtergrond www.parlement.com.

¹² J.A. de Wilde, 'Dr. H. Colijn als partijleider', in: B. Offeringa ed., *Een groot vaderlander. Dr. Colijn herdacht door tijdgenoten* (Leiden 1947) 170.

¹³ H.S.S Kuyper, *De levensavond*, 19.

ontvangen. 'Deze zekerheid te zijn geroepen door God gaf impuls en inhoud aan zijn streven en opgedragen door God kon geen taak te groot zijn.'¹⁴

De gedachte een heilige missie te vervullen was een kernelement in het gehele gereformeerde volksdeel, en verklaard ook de grote dadendrang die we bij de antirevolutionairen aantreffen. Men had een historische missie te vervullen: de herkerstening van Nederland aan de hand van het gereformeerde geloof. Kuyper had in 1892 nog verkondigd: 'Veroveren moet ons doel blijven.'¹⁵ Voor deze verovering was de Antirevolutionaire Partij het politieke middel en de gereformeerde religie was de drijfveer voor al het politieke handelen. Kuyper benoemde dit verband tussen de religie en de politiek regelmatig in zijn stukken in *De Standaard* en in zijn debutatentoespraken, zoals die op 22 april 1909 in Utrecht: '...laat ons daarbij, als Calvijn, ook den politieken strijd voeren, niet voor eigen macht, maar voor Gods eere, en voor het welbegrepen heil van ons volk.'¹⁶

Onder Kuyper's leiding en charisma was het gereformeerde volksdeel geëmancipeerd tot een politieke en sociale macht van betekenis. Hij was het persoonlijk die, het liefst zonder tegenspraak, vanuit zijn studeerkamer de antirevolutionaire wereld vorm had gegeven. Het betrof hier niet alleen politieke, maar ook sociale en theologische denkbeelden die voor lange tijd aan de orthodox-protestantse zuil verbonden zouden blijven. Hij was diep gelovig, maar vormde als theoloog ook het geloof van anderen, vooral door zijn artikelen in *De Standaard*, maar ook in boekwerken zoals de *Encyclopaedie der Heilige Godgeleerdheid* (1893-1895) en *De Gemene Gratie* (1902-1905). In eigen kring werd Kuyper als leider verheerlijkt en in vele religieuze termen beschreven. Vaak werd hij vergeleken met oudtestamentische profeten en bijbelse leiders, zoals Mozes en Elia. Het waren echter niet alleen zijn aanhangers die zo naar hem keken, Kuyper zelf beschreef zijn eigen daden ook in deze termen. Zo noemde hij het artikel ter herdenking van het veertig jarig bestaan van *De Standaard* in 1912 'Uit het diensthuis uitgeleid', naar dezelfde bewoording waarmee Mozes het volk Israël uit Egypte had bevrijdt.¹⁷ Deze verregaande zelfidentificatie met Mozes of andere profeten wekte nogal eens ergernis bij andere antirevolutionaire voormannen die hem eer- en heerszucht toedichtten. Zijn leven werd dan ook gekenmerkt door conflicten, mede door een gebrek aan zelfkritiek, relativering en bescheidenheid.¹⁸ De beslistheid van Kuyper's oordeel, aangewakkerd door zijn

¹⁴ Koch, *Abraham Kuyper*, 580.

¹⁵ Ibidem, 286.

¹⁶ Kuyper, 'Wij Calvinisten...', 152-153.

¹⁷ Koch, *Abraham Kuyper*, 307-309.

¹⁸ Ibidem, 580.

besef door God geroepen te zijn een opdracht te vervullen, gaf hem een conflictueus, egocentrisch en dwars karakter. De 'kleine luyden' bleven hem desondanks zien als hun eigen verlosser en profeet die streed voor de 'Eere Gods.'

Als opvolger van Kuiper als leider van de Antirevolutionaire Partij had Colijn een andere insteek. Volgens De Wilde was Colijn 'veel meer man van de praktijk. Hij had voortdurend contact met allerlei mensen en was voor ieder toegankelijk. Hij wist gemakkelijk tot de kern der vraagstukken door te dringen. Er ging een rustverwekkende kracht van hem uit. Het scheen wel, alsof hij nooit haast had. Hij was zeer vatbaar voor een goede argumentatie en liet zich op afgeleide punten, in kwesties van beleid en tactiek, gemakkelijk overtuigen. Hij was zeer openhartig en gevoelig. (...) Hij was met hart en ziel de antirev. beginselen toegedaan, en heeft zijn overtuiging nooit verborgen...'¹⁹ Colijn was de man van de zakelijke aanpak die met nuchter realisme en met een zelfvertrouwen dat aan zelfoverschatting grensde de problemen aanpakte zoals die op zijn weg kwamen. Ook Colijn was een gelovig man, maar hield er niet omvangrijke theologische denkbeelden op na. In *Een groot vaderlander* beschreef de katholieke politicus en bewonderaar van Colijn Mr. A.I.M.J. baron van Wijnbergen, hoe Colijn overkwam als men hem beter leerde kennen: '...dan genoot men ook het genot deelgenoot te worden gemaakt van zijn rotsvast geloof, van zijn onbegrensd Godsvertrouwen, - dan mocht men een blik slaan in het innerlijk om daar te vinden, hoe de sterke man zich kinderlijk afhankelijk voelde van God – voor Christus werkte en dan ook in Christus kracht vond. (...) Bij Colijn geen scheiding van Godsdienst en leven.'²⁰ Na een korte afwending van het geloof was hij op jonge leeftijd bekeerd, waarna hij trouwde met zijn vrouw Helena Colijn-Groenenberg, die uit dezelfde geloofsgemeenschap afkomstig was.²¹ Colijn werd door de antirevolutionairen minder in bijbelse termen getypeerd dan bij Kuiper het geval was. In Colijn zag men vooral de deugden die weliswaar met het sobere gereformeerde geloof samenhangen, maar die geen dogma's waren. Het betroffen hier deugden zoals degelijkheid, nuchterheid, vlijt en zuinigheid. Colijn was een persoon die als boerenzoon een eenvoudige afkomst had, maar die door hard werken en Gods hulp het ver had geschopt, een ideaal voor velen.²²

¹⁹ De Wilde, 'Dr. H. Colijn als partijleider', 170.

²⁰ A. baron van Wijnbergen, 'Defunctus adhuc loquitur', in: B. Offeringa ed., *Een groot vaderlander. Dr. Colijn herdacht door tijdgenoten* (Leiden 1947) 183.

²¹ Langeveld, *Dit leven van krachtig handelen*, 400.

²² Langeveld, *Dit leven van krachtig handelen*, 234.

Rond de overdracht van De Standaard door Kuyper aan de commissie van zes leek het erop dat Colijn zijn taak als partijvoorzitter alsnog aan Idenburg zou overdragen. Deze was in november 1919 als minister van koloniën wegens gezondheidsredenen afgetreden, met als gevolg dat hij weer in beeld kwam voor het voorzitterschap. Colijn was naast zijn tijdelijke functie als partijleider *managing director* van de Asiatic en van de Anglo-Saxon Petroleum Company, beide de belangrijkste Britse werkmaatschappijen van het Koninklijke/Shell concern en had zich om die reden per 1 december 1919 in Londen gevestigd. Met deze bezetting in het achterhoofd had Colijn aanvankelijk weinig zin in een benoeming als permanente voorzitter van de ARP. Idenburg bleef echter weigeren en in de vergadering van het Centraal Comité ter voorbereiding van de Deputatenvergadering op 27 maart 1920 stemde Colijn ten slotte toe met het eerste-voorzitterschap. Dit echter op voorwaarde dat Idenburg tweede-voorzitter zou worden en de leiding van de partij zou overnemen als Colijn in het buitenland verkeerde. Hiermee ging Idenburg akkoord en was het aan de deputatenvergadering om de voorzitters in hun functie te bevestigen.²³

Deputatenvergaderingen waren massale bijeenkomsten van honderden vertegenwoordigers van de lokale afdelingen van de partij. Deze bijeenkomsten vormden het hoogtepunt van het antirevolutionaire partijleven en waren bijna een soort van religieuze 'wijding' voor de leider.²⁴ Vóór elke verkiezing werd er een deputatenvergadering gehouden, waarbij de partijleden hun afhankelijkheid aan de leiders betuigden en de eenheid van de partij op demonstratieve wijze aan de buitenwereld getoond werd.²⁵ Hoogtepunt van de vergadering was de deputatenrede van de partijvoorzitter. Kuyper was altijd een meester geweest in het retorisch bespelen van zijn publiek en hij stond bekend om zijn welsprekendheid. Zijn taal was volgens tijdgenoten een mengeling van orthodox bijbels taalgebruik en moderne bewoordingen met allerlei verwijzingen naar bijbelse verhalen om zijn publiek te bezielen.²⁶ De orthodox-protestanten stonden bekend om hun bijbelvastheid en zij associeerden zichzelf sterk met 'Gods Woord', wat de woorden van Kuyper een nog grotere lading gaf. Met name het Oude Testament werd veel gebruikt en het beeld van de onophoudelijke strijd van het oudtestamentische Israël tegen hun vijanden werd door de

²³ Ibidem, 228-229.

²⁴ Henk te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002) 89.

²⁵ De Bruijn, 'Politiek en charisma', 136.

²⁶ Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 89.

antirevolutionairen gespiegeld naar hun eigen strijd ter bevordering van het gereformeerde geloof.²⁷

Behalve veelvuldig bijbels taalgebruik, waren er enkele andere religieuze rituelen tijdens de deputatenvergaderingen. Zo werd er bij het begin en aan het einde van de vergaderingen psalmen gezongen die vaak in de lijn lagen met het thema van de deputatenrede. Doel van dit gezamenlijk zingen was om bij de aanwezigen een hoge mate van geestdrift op te wekken en zo een gevoel van eenheid en strijdbaarheid te creëren. Tevens werd het gebruikt om gevoelens die in de partij leefden te verwoorden. Net als in de zondagse kerkdienst zong men liederen waar men vertrouwd mee was, omdat het in de gereformeerde kerken gebruik was enkel uit de psalmen te zingen. Dit creëerde een versterkend effect van herkenbaarheid en geborgenheid.

Op de deputatenvergadering van 13 en 14 april 1920 in 'Tivoli' te Utrecht was het de vraag of Colijn dezelfde religieuze bezieling bij de 'mannenbroeders' kon oproepen zoals Kuyper dat sinds 1879 had gedaan. De Standaard deed uitgebreid verslag van de vergadering: 'De zaal bood weer als vroeger, een bezielende aanblik, welke bezieling verhoogd werd door 't gezang van Psalm en lied, dat de aanwezigen deden hooren, ter bekoring van den tijd, die aan de opening vooraf ging.'²⁸ Volgens de redacteur R.C. Verweijck, die in De Standaard de rubriek genaamd 'Brieven van Bijltje' verzorgde, waren er ongeveer 1800 mensen in de zaal. De geestdrift was groot toen de antirevolutionaire leiders het podium opkwamen en toen Verweijck Colijn het podium op zag komen gingen zijn gedachten uit naar Kuyper die door zijn ziekte niet aanwezig was.²⁹ Dat deze gevoelens bij veel antirevolutionairen leefden had Colijn ingeschat en hij wist meteen de juiste toon te raken door de vergadering te openen met het zingen van Psalm 42:

O mijn ziel, wat buigt g' u neder?
Waartoe zijt g' in mij ontrust?
Voed het oud vertrouwen weder;
Zoek in 's Hoogsten lof uw lust;
Want Gods goedheid zal uw druk
Eens verwiss'len in geluk.
Hoop op God, sla 't oog naar boven;
Want ik zal Zijn Naam nog loven.

²⁷ Koch, *Abraham Kuyper*, 298.

²⁸ De Standaard, 13 april 1920.

²⁹ De Standaard, 17 april 1920.

Voor de aanwezigen was dit moment een cesuur in hun leven en in hun partij. Enerzijds was de oude leider waar zij zo tegen op keken en die het voorbeeld was geweest voor allen ernstig ziek en anderzijds stond daar de nieuwe leider die men eigenlijk nog nauwelijks kende. Psalm 42 verwoordde voor hen deze onzekerheden en was tegelijkertijd een roep naar God om het 'oud vertrouwen' in de partij en in de toekomst te doen terugkeren.

Na het voorlezen van Psalm 42 sprak Colijn zijn deputatenrede *Toevende dageraad* uit. Colijn benoemde direct het gemis van Kuyper en zijn belang voor de partij. Kuyper was volgens Colijn niet alleen een politiek leider, maar bovenal een geestelijk leider geweest: 'Het was de invloed van zijn woord, de bezieling van zijne overtuiging, die het Christenvolk bewust heeft gemaakt in politieke zin. (...) Dr. Kuyper was bovenal geestelijk leidsman en daaraan ontleende de politieke leidsman zijn kracht en betekenis.' Om die reden was volgens Colijn zijn gemis ook groter dan wanneer Kuyper 'gewoon' voorzitter zou zijn. Maar de antirevolutionairen moesten bovenal dankbaar zijn dat zij van God Kuyper als leider hadden mogen ontvangen.³⁰

De rede stond in het teken van de beëindiging van de Eerste Wereldoorlog en de problemen die dat meegebracht had. Het droeg derhalve een internationaal karakter, waarbij op een zakelijke manier de politieke en economische kwesties werden benoemd. Colijn benadrukte vooral de ernst van de economische situatie in de wereld en het gevaar van revolutionaire veranderingen om de internationale problemen op te lossen. Niet in de revolutie, maar 'in *volle* aanvaarding van het Evangelie ligt het geneesmiddel tegen alle euvelen van alle tijden. En wie zich aan den eisch van dat Evangelie onvoorwaardelijk onderwerpt, die behoeft niet te beven voor de ongunst der tijden en kan met den dichter van de 42^e Psalm getuigen.' Volgens De Standaard van 14 april werd de rede door het publiek goed ontvangen en Colijn 'werd aan het slot luide toegejuicht.'³¹

De deputatentoespraken waren altijd doorspekt geweest met religieuze en historische verwijzingen naar God, de bijbel en het calvinistisch verleden. Kenmerkend bij de toespraken van Colijn was dat deze religieuze elementen vooral in het begin en het einde van de redenen te vinden zijn. Veelal wordt de reden ingeleid met een verwijzing naar een historische gebeurtenis, zoals het aftreden van Kuyper³² of de inname van Den Briel door de watergeuzen waarmee

³⁰ Hendrikus Colijn, 'Toevende dageraad. Rede ter opening van de deputatenvergadering, gehouden te Utrecht op 13 april 1920' in: *Geen vergeefs woord. Verzamelde Deputaten-redevoeringen* (Kampen 1951) 212-213.

³¹ De Standaard, 14 april 1920.

³² Colijn, 'Toevende dageraad', 211-213.

men zich als calvinisten zo mee identificeerden.³³ Na deze inleiding, die tot doel had de aanwezigen in een historisch (gereformeerd) kader te plaatsen, ging Colijn vrij snel over tot het hoofdonderwerp van zijn toespraken die, tenzij het onderwerp ook religieus/ideologisch van aard was, tamelijk technisch en zakelijk van aard waren en die vooral de hedendaagse politieke perikelen omvatten. In het derde deel en laatste deel van de toespraak werd het geloof weer naar voren gebracht, alsof de aanwezigen, na de uitstap naar de dagelijkse politiek, weer teruggebracht werden naar hun onwrikbare drijfveer, de reden waarom zij stredden en waarom zij als toehoorders daar aanwezig waren: de trouw aan de beginselen van het gereformeerde geloof en dragend 'de banier van het Kruis (...) wetend dat wij in dat teeken de kroon der overwinning zullen verwerven.' Zo werd het einde van de toespraak, in de vorm van psalm 42, tot een hoogtepunt gebracht, waardoor de aanwezigen tot groot enthousiasme kwamen.³⁴

Nu was het moment gekomen dat Colijn en Idenburg officieel als eerste- en tweede voorzitter werden bekrachtigd. Colijn dankte de vergadering voor het in hem gestelde vertrouwen, maar gaf toe dat hij nooit Kuyper zou kunnen vervangen 'of ook maar in zijn voetstappen kan staan.' Hij was blij met Idenburg aan zijn zijde, 'van wie Spr. weet dat hij het beginsel lief heeft, en de vastheid van lijn zal blijven voeren.' Vervolgens wist Colijn grote geestdrift bij de aanwezigen te wekken door voor te stellen Kuyper als ere-lid te benoemen in dit in een telegram aan hem kenbaar te maken.³⁵ Colijn had hiermee een concreet middel gevonden om het eerbetoon dat hij en de aanwezigen naar Kuyper wilden maken vorm te geven. Een actie die op de vergadering ook zeer succesvol zou blijken te zijn was het voorstel van Colijn om een miljoen gulden bijeen te brengen. De rente van dit bedrag zou gebruikt worden voor het opzetten van een partijbureau, voor propaganda doeleinden en voor het vestigen van een Kuyper-leerstoel in het antirevolutionaire staatsrecht aan de Vrije Universiteit.³⁶ Om meer inhoud en gewicht aan de 'heilige missie' van de antirevolutionairen te geven had Colijn met opzet een groot bedrag gevraagd, zo verklaarde hij later.³⁷

Tijdens de deputatenvergaderingen was het een gewoonte een aantal voorstellen te bespreken die door de kamerfractie aan de regering zou worden aangeboden. Hiervan trekt er één de aandacht. Ditmaal betrof het een kwestie omtrent de ARP minister van Marine Mr. H. Bijleveld. Deze kwam in conflict met

³³ Hendrikus Colijn, 'Der vaderen erfdeel.' Rede ter opening van de deputatenvergadering, gehouden te Utrecht op 13 april 1922' in: *Geen vergeefs woord. Verzamelde Deputaten-redevoeringen* (Kampen 1951) 240-241.

³⁴ De Standaard, 14 april 1920.

³⁵ Ibidem, 14 april 1920.

³⁶ De Bruijn, 'Politiek en charisma', 136-137.

³⁷ Langeveld, *Dit leven van krachtig handelen*, 232.

de Tweede Kamer over de bouw van nieuwe schepen en trad af nadat zijn begroting mede door toedoen van enkele geestverwanten uit de AR-fractie was verworpen.³⁸ De kwestie werd in de vergadering door J.J.C van Dijk aan de orde gesteld en al gauw kwam de oud-minister zelf aan het woord. Hij stelde dat zowel hij, als de kamerfractie ten goede trouw hadden gehandeld, maar dat er mogelijk wat misverstanden tussen hen hadden bestaan. De afsluitende woorden die hij sprak waren tekenend voor de antirevolutionaire cultuur: 'Ten slotte M. de V. dit: er geschiedt niets bij geval, - noch in het persoonlijk, noch in het politieke of partij-leven. Het "begrijpen" van den weg, dien God vaak wonderlijk richt, is niet altijd even gemakkelijk. Voor zover onze partij betreft, zij het gebeurde een aansporing, om door diepe studie op alle terrein, onder afbedding van het eenig onbedriegelijke licht des Geestes, zoveel mogelijk klaarheid, ook in dit soort zaken te zoeken.' Verschil van inzicht kon bestaan, maar men moest altijd goed vertrouwen en wederzijdse waardering in elkaar hebben, 'opdat alle terrein van het leven ons AR beginsel het behoudend en levenwekkend element blijke.'³⁹

Als afsluiting van een conflict dat gevaarlijke proporties aan had kunnen nemen, keerde Bijleveld, en met hem de gehele vergadering terug naar de religieuze basis. Het geloof van de antirevolutionairen in God, of zoals Bijleveld het zegt het 'onbedriegelijke licht des Geestes' vormde het samenbindende element in de vergadering en maakte dat men elkaar recht in de ogen kon blijven kijken. Door de bespreking van de marinekwestie te beëindigen met een religieuze overdenking had Bijleveld enerzijds de ernst van het probleem publiekelijk weggemasseerd door te spreken in termen van de onbegrijpelijke weg 'dien God vaak wonderlijk richt' en anderzijds had hij het gevoel van eenheid onder de antirevolutionairen hersteld door te wijzen op het goddelijke fundament van hun partij. Tevens gaf hem dit de mogelijkheid om in religieuze termen bedekte bewoordingen de vraag, wie in de kwestie nu het gelijk aan zijn zijde had gehad, te omzeilen door het advies te geven 'zoveel mogelijk klaarheid, ook in dit soort zaken te zoeken.' Zonder te twifelen aan de oprechtheid van Bijleveld, hadden zijn religieuze bewoordingen in deze zaak toch gediend om de scherpe kanten van de politiek beslissingen te halen en de aandacht van het probleem af te leiden.

Tot slot nam Idenburg het woord. Zijn gedachten waren tijdens Colijn's 'miljoenen-voorstel' uitgegaan naar Kuyper en naar het boek Jozua, hoofdstuk 24, waarin Jozua zijn volk verlaat en sterft: 'En nu...ook wij verloren een

³⁸ J.P. Stoop, *'Om het volvoeren van een christelijke staatkunde.'* *De Anti-Revolutionaire Partij in het Interbellum* (Hilversum 2001) 226-227.

³⁹ De Standaard, 14 april 1920.

strijdbaar held. Maar mijn gedachten toefden ook hoe God door Jozua het volk liet stellen voor de vraag: kiest u heden wien gij dienen zult. Het was mij of ook wij voor die vraag gesteld werden: kiest nu wien gij dienen zult, de goden dezer eeuw, of voor de ordinantiën Gods! Ik weet het, mannenbroeders, het is in uw aller hart dat gij wilt opkomen, in trouw, voor de ordinantiën des Heeren.' De vergadering kwam tot een hoogtepunt toen Idenburg het woord nam om de nieuwe voorzitter namens de vergadering steun en trouw te bewijzen: 'Wij hebben een nieuwe president ontvangen, en wij danken God dat Hij hem ons heeft gegeven. (...) Ik geeft hem, namens u vergadering, de verzekering, dat wij als één man zullen staan tegen den geest der eeuw, den geest der revolutie, die antigoddelijk is, en zoo lang gij hoog houdt de banier, die gij opneemt uit de handen van Dr. Kuyper, zoo lang kunt gij weten, dat ons A.R. volk u zal dragen in het gebed, zoo lang zal dat volk u volgen...'⁴⁰ De woorden van Idenburg hadden iets weg van een 'zalving', een acceptatieritueel voor de antirevolutionairen. Nog eens werd gewezen op de heilige strijd die men tegen de 'geest der eeuw' voerde, waardoor in religieuze termen de oproep tot daden en daadkracht klonk. Colijn was vanaf dat moment voor hen de leider, waarbij hij tevens in een historische lijn van Kuyper werd geplaatst door het opnemen van zijn 'banier'.

Toen klonk ineens, spontaan, vanuit de zaal een langzaam sterker wordend 'Dat 's Heeren zegen op u daal'⁴¹ 'Als een machtige golfslag bruiste het lied naar den hooge 't Is stil, het verstomt, de laatste klanken sterven weg en het is weer 's heeren Idenburg stem, die andermaal klinkt om de vergadering te vragen het slotvers van den 72sten Psalm aan te heffen...'⁴² Deze gebeurtenis maakte diepe indruk op de aanwezigen. In 'Brieven van Bijltje' schreef Verweijck: 'Ik schaam mij niet te bekennen, dat er zich tranen drongen in mijn oogen en ik was de eenige niet, die door gevoel werd overmand.'⁴³ Tenslotte sprak Verweijck over Colijn: 'Als God een menschenkind de gaven en krachten schenkt om als leider van ons Christenvolk in Nederland op te treden; Als Hij hem de plaats aanwijst, om die te bezetten; als Hij in deze dagen van revolutiekoorts een man roept om te staan aan 't hoofd der Antirevolutionairen, wel dan wordt men klein bij deze gedachte en, denk aan het Psalmwoord: "Hij zal genade en eere geven."⁴⁴ Daar stond de gekozene. Ik weet welke ontzettende bezwaren de

⁴⁰ De Standaard, 14 april 1920.

⁴¹ Psalm 134, vers 3.

⁴² De Standaard, 14 april 1920.

⁴³ Ibidem, 17 april 1920.

⁴⁴ Psalm 84, vers 12.

vervulling van deze taak dezen man te overwinnen geeft; maar hij zal ze overwinnen; want zijn kracht verwacht hij van Omhoog.⁴⁵

Waar de woorden van Idenburg te beschouwen zijn als de presentatie van Colijn als nieuwe leider, accepteerde de aanwezigen met het zingen van 'Dat 's Heeren zegen op u daal' zijn leiderschap. Behalve de letterlijke toewensing van de zegen op zijn werk, had dit gebaar een andere, historische dimensie. Toen Kuyper op 2 juli 1885 werd herkozen als voorzitter van het Centraal Comité van de toen pas opgerichte ARP, werd dit feit ook toen door de vergadering begroet met het zingen van 'Dat 's Heeren zegen op u daal.'⁴⁶ Het was in de gereformeerde wereld gebruikelijk dat deze psalm werd gezongen voor personen die een belangrijke functie in de zuil zouden gaan vervullen. Doordat men deze psalm opnieuw voor Colijn zong kan dit gebaar als een religieus ritueel beschouwd worden, waarmee Colijn door de aanwezigen als opvolger van Kuyper gelegitimeerd werd.

Zo had de tweeëntwintigste deputatenvergadering Colijn als nieuwe leider van de Antirevolutionaire Partij bekrachtigd. De religieuze cultuur van het AR-volk bleek een kernelement in de legitimering van de nieuwe leider. De afsluiting van Idenburg richting Colijn en het zingen van 'Dat 's Heeren zegen op u daal' deed denken aan een wijdingsritueel, waarbij de partijleden door het zingen van psalmen enerzijds hun bemoediging toonden en anderzijds Colijn 'zalfde' als nieuwe voorzitter door Gods zegen over hem af te roepen. Tevens is o.a. uit de Marinekwestie omtrent de afgetreden minister Bijleveld gebleken dat het gedeelde geloof in God een bindmiddel vormde voor de gehele partij, dat conflicten in de kiem kon smoren. Als laatste dient te worden opgemerkt dat de AR-leden hun orthodox-protestantse geloof gebruikte om hun eigen uitzonderingspositie te benadrukken en zich tegen de buitenwereld af te zetten. De roep van Idenburg om te kiezen 'wien gij dienen zult, de goden dezer eeuw, of voor de ordinantiën Gods!'⁴⁷ is hiervoor tekenend en zorgde behalve voor binding ook voor een strijdbaar elan onder de antirevolutionairen om zich in te zetten voor de goede zaak.

Op 8 november 1920, enkele maanden na de overdracht van het leiderschap van de ARP, overleed Abraham Kuyper. Eind september was zijn ziekte verhevigt en sindsdien was hij alleen maar op bed gebleven.⁴⁸ Elke dag

⁴⁵ De Standaard, 17 april 1920.

⁴⁶ Abraham Kuyper, Rede ter opening van de deputaten-vergadering, gehouden te Utrecht op 2 juli 1885 in: *Geen vergeefs woord. Verzamelde Deputaten-redevoeringen* (Kampen 1951) 28.

⁴⁷ Ibidem, 14 april 1920.

⁴⁸ H.S.S Kuyper, *De levensavond*, 93.

kwamen vrienden afscheid van hem nemen en vooral Idenburg was als persoonlijke vriend veel bij Kuyper op bezoek. Colijn had hem voor het laatst op 16 oktober bezocht, maar toen was Kuyper al te zwak om veel te spreken. Daarop schreef Colijn een dag later brief aan Kuyper die van groot belang zou blijken voor de acceptatie van zijn leiderschap bij het antirevolutionaire volk:

'Hooggeachte Dr. Kuyper,

Ik had gisteren zoo gaarne met U nog enkele woorden gewisseld, maar ik zag, dat het U uitermate vermoeid zou hebben.

In de hoop, dat Uwe dochter een geschikt oogenblik zal kunnen vinden om het U voor te lezen, vertrouwd ik thans aan het papier toe, wat ik U gaarne mondeling had medegedeeld.

Het is dit.

Ik *weet* hoe de toekomst van ons volk, met name van dat deel van ons volk, dat de Gereformeerde waarheid liefheeft, U steeds na aan het hart lag.

Ik *voel*, dat er een twijfel in Uw hart rijzen kan of men, na Uw verscheiden, wel de oude beproefde paden zal blijven bewandelen.

Daartegenover wensch ik U voor Gods aangezicht te verzekeren, dat ik, in broederlijke eensgezindheid met Idenburg, al mijn krachten zal aanwenden om ons volk te houden op de paden, die Gij hebt geweest. Binnen afzienbaren tijd hoop ik al mijn krachten enkel en alleen aan die taak te gaan wijden. Naast de hulpe, die ik daarbij van den Heere afsmeek, zal ook de gestadige herinnering aan Uw werk mij daarbij leiden.

Dit U nog eens te doen weten was mij een behoefte des harten. Zij de Heere U in deze dagen nabij en make hij den overgang voor U ruim.

Wij hadden U gaarne nog lang behouden, maar wij willen ons buigen voor des Heeren wil en bij voortdoring dankend gedenken wat wondere gave Gods ons volk in U heeft mogen ontvangen.

Uw zeer toegenegen br. in Chr.

H. Colijn.⁴⁹

Kuyper had met 'klimmende belangstelling en toenemende blijdschap' de brief aangehoord en gaf direct de opdracht om Colijn uit zijn naam 'warmen dank te brengen en hem te zeggen, dat dit schrijven een verkwikking voor zijn hart was geweest.'⁵⁰ De publicatie van deze brief en de reactie van Kuyper had voor groot effect bij de antirevolutionairen gezorgd. Colijn had hiermee aangegeven dat hij

⁴⁹ Ibidem, 97-98.

⁵⁰ Ibidem, 98.

in de historische lijn van Kuyper zou blijven staan, het volk aan de hand van de 'Gereformeerde waarheid' zou leiden, daarbij denkend aan Kuyper werk en biddend om de hulp van God. De verklaring van Colijn 'voor Gods aangezicht te verzekeren' dat hij de gereformeerden op het pad zou leiden dat Kuyper hen getoond had, had hier tot doel mogelijke onzekerheid over Colijn als leider bij de antirevolutionairen weg te nemen. Door deze belofte in religieuze termen te hullen gaf Colijn een versterkend effect aan zijn boodschap, wat hem diende bij de acceptatie van als nieuwe leider van de ARP. Dat Colijn psychologisch inzicht bezat, bleek ook uit zijn aankoop van het voormalige woonhuis van Kuyper als onderdeel van het 'Miljoenplan' voor de ARP, waarna het als partijbureau en als zetel van het Centraal Comité zou dienen, ingericht met een deel van de oorspronkelijke inboedel.⁵¹

Met Kuyper ging het steeds slechter. Redacteur Verweijck was de avond voor het overlijden van Kuyper bij hem aanwezig, samen met Kuyper's dochters en Idenburg. Kuyper kon op dat moment al niet meer spreken. 'Des avonds te ongeveer 7 uur bemerkte men, dat hij iets begeerde, en toen men hem vroeg of hij wellicht zijn kinderen om zich heen wilde zien, knikte hij bevestigend. Zijn zonen en dochters betraden toen de ziekenkamer en daar nam hij met een kus afscheid van allen. 't Was een ontroerend oogenblik.'⁵² Toen vroeg Kuyper's dochter of hij met hen wilde bidden. 'En toen het antwoord bevestigend was, knielden wij allen neer en vroeg de Heer Idenburg met ontroerde stem of de Heere Zijn moegestreden kind in vrede wilde opnemen in Zijn heerlijkheid.' Toen men de kamer had verlaten vertelde zijn dochter: 'Het was alsof de schoenen van de voeten waren gedaan, omdat de plaats waarop zij stonden heilig land was. God was daar.'⁵³

De volgende dag, 8 november om drie uur 's middags, voelde Kuyper zijn einde naderen. Idenburg werd per telefoon geroepen en samen met de rest van het gezin stonden zij om het bed van Kuyper. Om zes uur overleed hij. Idenburg las het begin van 2 Korinthiërs 5, "Want wij weten, dat zoo ons aardsche huis dezès tabernakels gebroken wordt, wij een gebouw van God hebben, een huis, niet met handen gemaakt, maar eeuwig in de hemelen...", waarna men een gebed uitsprak.⁵⁴ Het heengaan van Kuyper had op Idenburg zeer grote indruk gemaakt. Aan zijn schoonzoon schreef hij: 'Het was zeer aangrijpend en

⁵¹ De Bruijn, 'Politiek en charisma', 141.

⁵² Ben van Kaam, *Parade der mannenbroeders* (Wageningen 1964) 40.

⁵³ H.S.S Kuyper, *De levensavond*, 109.

⁵⁴ *Ibidem*, 112-113.

stichtelijk. Hij heeft niet één oogenblik van aanvechting gehad, maar is in volle geloofszekerheid heengegaan.⁵⁵

De beschrijving van het sterfbed van Kuiper konden de antirevolutionairen tot in detail teruglezen, toen in 1921 het boek *De levensavond van Dr. A. Kuiper* van de hand van zijn dochter Henriëtte Kuiper verscheen. Naast de uitgebreide beschrijvingen van het ziektebed van Kuiper, gaf dit boek een intieme beschrijving van Kuipers overlijden. Doorspekt met religieuze verwijzingen en uitspraken van Kuiper en zijn naasten, was het weinig minder dan een stichtend en verheerlijkend werk dat Kuiper's strijd met de dood en zijn ziekte naar bijna mythische proporties bracht. Tekenend was een alinea in het afsluitende hoofdstuk: 'Mijn Vader was door God toegerust, zooals Hij zelden een menschenkind toerust. God had hem alléén geschonken een veelheid van gaven, die Hij anders over meerdere groote mannen verdeelt, - en daarenboven een kracht van lichaam en een macht van geest, die schier bovenmenselijk was.'⁵⁶ Door Kuiper in deze termen te beschrijven, is het waarschijnlijk dat het bijna heilige beeld dat de antirevolutionairen van Kuiper hadden werd versterkt. Een verklaring voor deze persoonsverheerlijking ligt mogelijk in het feit dat Kuiper de grondlegger was van vrijwel de gehele gereformeerde wereld die op dat moment bestond. Door zijn persoon, en daarmee zijn werk zo sterk in religieuze termen te verheerlijken, werd ook het idee dat de 'strijd' die de antirevolutionairen op dat moment voerden een waardevolle was. De religieuze beelden werden zodoende gebruikt om hun overleden leider te verheerlijken en hun missie in de wereld te bevestigen.

Kuiper werd begraven op 12 november 1920 begraven op Oud-Eik en Duin te Loosduinen. Diezelfde dag was er in de Gereformeerde Zuiderkerk in Den Haag een herdenkingsdienst onder leiding van Dr. J. van den Linden. Gezongen werd Psalm 89, vers 7 en 8 'Hoe zalig is het volk, dat naar uw klanken hoort!' en Van den Linden sprak over hoe Kuiper in zijn eerste gemeente in Beesd tot de orthodoxie was bekeerd, over de band tussen hem en zijn volk en over de boodschap van zijn sterfbed: "Zeg het aan het volk dat de Heere mijn sterkte geweest is en dat Hij krachtig bevonden is een hulp in benauwdheden." De dienst werd afgesloten met Psalm 27, woorden waarin men troost en bemoediging kon vinden en die bijdroegen bij de verwerking van het verlies van hun leider:⁵⁷

⁵⁵ J. de Bruin en G. Puchinger ed., *Briefwisseling Kuiper-Idenburg* (Franeker 1985) 630.

⁵⁶ H.S.S Kuiper, *De levensavond*, 118.

⁵⁷ *Gedenkboek ter herinnering aan het overlijden van Dr. A. Kuiper en de sprake die daarbij uit de pers voortkwam* (Amsterdam 1921) 19-21.

'Zoo ik niet had geloofd dat in dit leven,
Mijn ziel Gods gunst en hulp genieten zou,
Zijn God, waar was mijn hoop, mijn moed gebleven,
Ik waar' vergaan in al mijn angst en rouw.

Behalve in de Zuiderkerk werd er ook in het huis aan de Kanaalstraat waar Kuyper was overleden een korte rouwdienst gehouden. Aanwezig waren een groot aantal vooraanstaande personen uit de partij en daarbuiten, waaronder diverse vertegenwoordigers van de koningin, de VU en diverse predikanten van de Gereformeerde kerk in Den Haag. Ds. D. Ringnalda ging voor en las 1 Thessalonicensen 4: 13-18, waarin Paulus spreekt over de wederopstanding van Christus. Dit was ook het thema van een korte overdenking: 'Maar nog groter heerlijkheid brengt de dag van Christus' wederkomst. Na dien dag een eeuwig verheerlijken van God Drie-eenig in ziel én lichaam. Daarom, wij treuren, maar niet als degenen die geen hope meer hebben.'⁵⁸ In christelijke religie van de gereformeerden was de wederkomst van Christus en de wederopstanding van de doden op het 'einde der tijden' een kernelement en dat werd door hen beleefd als een troostrijke gedachte.

Na het dankgebed werd het lichaam van Kuyper door studenten van de VU het huis uit gedragen naar Oud-Eik en Duin, gevolgd door een stoet van rijtuigen met familie en hoogwaardigheidsbekleders. Langs de route hadden naar de begraafplaats zich naar schatting 20 tot 30.000 mensen verzameld, die zich voorbeeldig gedroegen. Op de begraafplaats, waar Idenburg het aantal mensen op 10.000 schatte, sprak o.a. Colijn als leider van de ARP en De Standaard, dr. K. Dijk sprak namens de Gereformeerde Kerken in Nederland, Heemskerk als afgevaardigde van de regering en Idenburg als persoonlijke vriend.⁵⁹ Het was opmerkelijk dat Heemskerk als spreker aanwezig was, omdat bekend was dat hij met Kuyper een conflict had, onder andere naar aanleiding van het stuk *Leider en leiding in de Anti-Revolutionaire Partij* (1915) waarin hij met enkele andere prominente AR-voormannen kritiek leverde op het leiderschap van Kuyper.⁶⁰

Colijn benadrukte de bijzondere band tussen Kuyper en het antirevolutionaire volk en over wat hen samenbracht: 'Gods volstreckte souvereiniteit over al het geschapene, dat is het levensbeginsel van het Calvinisme. Uit dat beginsel leefde het Gereformeerde volksdeel, leefde ook Dr.

⁵⁸ *Gedenkboek*, 22.

⁵⁹ Andere sprekers waren dr. R. H. Woltjer als rector magnificus van de VU en als laatste de zoon van Kuyper dr. H.H. Kuyper.

⁶⁰ A. Anema, H. Bavinck e.a., *Leider en leiding in de Anti-Revolutionaire Partij* (Amsterdam 1915).

Kuyper. (...) Noch ik, noch iemand anders kan voor u zijn, wat Dr. Kuyper voor u geweest is. Maar dat is ten slotte ook niet noodig. Indien gij, indien wij allen te zaam slechts getrouw blijven aan het heilig beginsel, dan weten wij, dat de Heere Zijne erve niet verlaten zal!'⁶¹ K. Dijk sprak over Kuypers rol als kerkreformer en het belang om zijn werk voort te zetten: 'En bij dit graf leggen wij voor het aangezicht Gods de heilige belofte af, dat wij nimmer de banier, die Dr. Kuyper ons in handen gaf, zullen loslaten.'⁶² Tenslotte sprak Idenburg troostrijke woorden aan het graf over Kuyper's persoonlijkheid. Idenburg was vooral onder de indruk geweest van de geloofskracht van Kuyper: 'Hoe kon zijn blink schitteren, zijn woord gloeien als hij in vertrouwelijk gesprek verhaalde van de ervaringen zijns levens en van de leidingen des Heeren. (...) Wat ervoer hij diep het "nabij God te zijn" als zaligheid! Hoe kon hij genieten van de gemeenschap met zijn Verlosser.'⁶³ Idenburg eindigde met het verzoek namens de familie om, net als in de Zuiderkerk, Kuyper's lievelingspsalmen te zingen, Psalm 89, verzen 7 en 8.

In deze drie toespraken van de gereformeerde voormannen wordt de functie van het religieuze denken opnieuw duidelijk. Het bevestigen van de eenheid van de antirevolutionairen, het voortbestaan van de opdracht die men te vervullen had en het bevestigen van de zekerheid, 'dat de Heere Zijne erve niet verlaten zal!', was de inhoud van Colijn's toespraak. Dijk bevestigde het voortbestaan van de ARP door voor God's aangezicht te bevestigen 'dat wij nimmer de banier, die Dr. Kuyper ons in handen gaf, zullen loslaten.' Als laatste wees Idenburg nog eens op Kuyper's zaligheid om 'nabij God te zijn' en daarmee de mythische plaats van de overleden leider in de geschiedenis van de partij te onderstrepen.

Na de toespraak van Kuyper's zoon en zijn dank namens de familie voor alle eerbetoon, verliet men de begraafplaats. De dag erna schreef Idenburg aan zijn schoonzoon zijn indruk van de dag: 'Het meest heeft mij zoo getroffen dat overal de grondtoon was: alleen Gode de eer.'⁶⁴ Het gehele sterven van Kuyper was doordrenkt geweest met religieuze symboliek en retoriek. Respect voor Gods soevereiniteit over leven en sterven, dankbaarheid jegens God voor Kuyper's werken en het vinden van nieuwe kracht en hoop voor de toekomst door het geloof waren kernelementen in de religieuze cultuur van de antirevolutionairen die rond het overlijden van Kuyper zichtbaar werden. Kenmerkend was dat, net als bij de verkiezing van Colijn op de deputatenvergadering een half jaar eerder,

⁶¹ *Gedenkboek*, 29.

⁶² *Ibidem*, 34.

⁶³ *Ibidem*, 35.

⁶⁴ De Bruijn, *Briefwisseling*, 630.

bij het verlaten van de begraafplaats opnieuw spontaan door het publiek gezongen werd: 'En toen zette één stem in, alleen, maar weldra door duizenden gevolgd:

Zijn naam moet eeuwig eer ontvangen
Men loof Hem vroeg en spa,
De wereld hoor en volg mijn zangen,
Met Amen, amen, na!⁶⁵

Waar Kuyper al tijdens zijn leven vergeleken werd met Mozes die met hulp van God het volk Israël 'uit het diensthuis geleid'⁶⁶ had, zo namen de antirevolutionairen afscheid van hem, God dankend voor hun oude leider en met hernieuwde zelfverzekerdheid voor de toekomst.

⁶⁵ Psalm 72, vers 11.

⁶⁶ Exodus 20, vers 2.

Hoofdstuk 2 – De religieuze cultuur van de ARP en het modernisme.

De wereld was na 1918 niet meer hetzelfde. De verschrikkingen van de Eerste Wereldoorlog hadden de traditionele levens- en wereldbeschouwing van de gereformeerden definitief aangetast. Voor het begin van de oorlog was er een grote periode van voorspoed geweest. Er was lange tijd vrede geweest, economisch ging het voorspoedig en Europa was door haar koloniale politiek het centrum van de wereld geworden. Er heerste een sfeer van optimisme en idealisme om door middel van zending het christendom over de gehele wereld te verspreiden. De oorlog maakte een einde aan dit cultuuroptimisme en uit de scepsis van deze gebeurtenis werd het moderne denken geboren. Kernprobleem van dit modernisme was de vraag of de werkelijkheid wel kenbaar was. In de oude negentiende eeuw was de wereld objectief kenbaar, kon men empirisch waarheden ontdekken en aan de hand van de klassieke natuurwetten van Newton was alles verklaarbaar. Het modernisme liet zien dat dit alles een illusie was geweest.⁶⁷

Het moderne wereldbeeld heeft drie kenmerken. Ten eerste is het een dynamische wereld, waarin geen vast ijkpunten meer zijn. Ten tweede is het geen eenduidige wereld, het is multi-interpretabel en niet volgens één wereldbeeld te vatten. Als laatste is het een subjectieve wereld, waarin 'de werkelijkheid' afwezig is en iedereen zijn eigen werkelijkheid ervaart. Dit moderne besef deed de gereformeerde wereld op haar grondvesten schudden. Alle zekerheid van de negentiende eeuw was verdwenen en de oorlog had een einde gemaakt aan het geloof in de christelijke moraal. Deze aardverschuiving kwam hard aan bij de gereformeerden, omdat zij altijd uit waren gegaan van het bestaan van een absolute waarheid die in de Bijbel te vinden was. Door de algehele relativering werd kwam ook de bijbel als het letterlijke woord van God onder druk te staan. Teksten werden kritischer bekeken en men ging rekening houden met zaken zoals perspectief van de verteller en overlevering, oftewel het subjectivisme. De grote vraag werd hoe het geloof met de werkelijkheid te verbinden viel nu oude zekerheden wegvielen.⁶⁸

Dat na 1918 ook de gereformeerde wereld veranderd was, bleek uit het gevoel dat de eigen leefwereld aangetast werd door zedenverwilderingen en aantastingen van het rotsvaste geloof. De gereformeerden probeerden elk op een eigen manier hun weg te vinden in deze nieuwe moderne wereld. Het traditionele

⁶⁷ George Harinck, 'De kwestie-Geelkerken en de moderne cultuur' in: Harinck, George, *De kwestie-Geelkerken. Een terugblik na 75 jaar* (Barneveld 2001) 72-74.

⁶⁸ Harinck, 'De kwestie-Geelkerken en de moderne cultuur', 74-76.

beeld van een statische en behoudzuchtige gereformeerde wereld staat haaks op de vele ontwikkelingen en conflicten die zich in deze tijd rond dit volksdeel voltrokken.⁶⁹ De verschillen van interpretatie over hoe nu te handelen met hetgeen op hen afkwam leidde tot grote conflicten tussen vernieuwers en de meer behoudende figuren in de gereformeerde wereld in het interbellum. Nieuwe visies op God en het geloof werden ontwikkeld en reacties hierop bleven niet uit.

Hier kwam bij dat na de Pacificatie van 1917, waarbij de antirevolutionairen financiële gelijkstelling van het bijzonder onderwijs kregen in ruil voor hun steun aan het algemeen kiesrecht, de ARP haar voornaamste politieke doel had weten te realiseren, maar daardoor nu zocht naar een nieuw doel om voor te strijden. Kuyper had dit gezien en trachtte nieuwe bezieling te wekken met het stellen van andere doelen, bijvoorbeeld op sociaal gebied, een voorstel dat hij deed op de deputatenvergadering van 1918 in zijn rede 'Wat nu?' Daarin stelde hij: 'Ons politieke streven moet stuwkracht leenen aan de sociale belangen, en omgekeerd de sociale worsteling moet verband en saamhang zoeken met de historische ontwikkeling van vaderland en volk. Dit nu zal ons vanzelf geworden, indien de eere Gods ons met heiligen band saam blijft binden.'⁷⁰ Ook Kuyper trachtte in zijn toespraken vanuit het gedeelde geloof een samenbindende werking uit te laten gaan. '...het tijdelijk teruggaan om straks met te forscher sprong vooruit te komen, is meer dan eens voor ons het voorspel van een schitterend slagen geweest. (...) Laat ook op deze Deputatenvergadering onze belofte van trouw aan onzen God vernieuwd worden. Worde de hechte broederband, die ons saam brengt, met hernieuwde innigheid nogmaals aangetrokken.'⁷¹ Zo probeerde hij de antirevolutionairen gerust te stellen door het voor te houden dat de heersende lusteloosheid in de partij tijdelijk van aard zou zijn.

Een duidelijke tekenen van de worsteling met de nieuwe mentaliteit die zich na de oorlog aandienende, waren de grote zorgen die men in de gereformeerde wereld had over het zedelijk verval. Vooral de jeugd, die bloot stond aan nieuwe vormen van vermaak zoals bioscoopbezoek en moderne muziek, zou zich steeds vaker aan onzedelijk gedrag en genotzucht schuldig maken, waardoor jongeren

⁶⁹ Harinck, George, 'Op losse schroeven. Gereformeerden en de moderniteit', in: Madelon de Keizer, Sophie Tates ed., *Moderniteit. Modernisme en massacultuur in Nederland 1914-1940* (Zutphen 2004) 336-337.

⁷⁰ Abraham Kuyper, 'Wat nu? Rede ter opening van de deputaten-vergadering, gehouden te Utrecht op 2 mei 1918' in: *Geen vergeefs woord. Verzamelde Deputaten-redevoeringen* (Kampen 1951) 209.

⁷¹ Kuyper, 'Wat nu?', 210.

steeds minder in de hand te houden waren.⁷² Volgens de gereformeerden waren deze ontwikkelingen een gevaar voor het christelijke karakter van de Nederlandse natie. Aangezien deze christelijke grondslag het fundament van de Nederlandse maatschappij was, diende deze beschermd en gehandhaafd te worden. In de jaren '20 zou de ARP dan ook haar standpunt bepalen ten opzichte van film en bioscoop, de indirecte vaccinatiedwang, de bevordering van de zondagsrust door een nieuwe winkeltijdenwet, de crematie, de huwelijkswetgeving en het strafbaar stellen van godslastering.⁷³ Maar behalve de praktische invulling van een nieuwe politieke koers, was het vooral de onzekerheid over de eigen uitgangspunten, de gereformeerde 'beginselen', die spanning in de partij en in de gereformeerde kerken voortbracht.⁷⁴ Uit de publieke discussie die hieruit volgde, bleek hoezeer politiek en religie in de gereformeerde wereld met elkaar verweven waren. In de ARP zou onder leiding van Colijn en Idenburg de eenheid redelijk bewaard blijven, maar op kerkelijk niveau zouden er in de Gereformeerde Kerken grote conflicten ontstaan.

Ten tijde van de Eerste Wereldoorlog was er in christelijk Nederland een groep vernieuwers ontstaan die men met de term 'jongeren' duidde. Deze term had niets met leeftijds aanduiding te maken, maar met beleving van het geloof. De beweging was niet alleen beperkt tot het gereformeerde geloof, maar leefde breder in de samenleving. In de gereformeerde wereld betrof het een kleine groep van voornamelijk studenten en academici, al vertolkte zij een breder levend gevoel. De jongeren hadden een grote drang tot bezinning op de oude beginselen wegens twijfel aan de overgeleverde normen en waarden, gewekt door de schok die de oorlog teweeg had gebracht.⁷⁵ Het gereformeerde geloof moest met haar tijd mee. De accenten lagen op het zoeken naar een persoonlijke geloofsbeleving en het verbreken van star dogmatisme. Men wilde vernieuwing in de vorm van een nieuwe bijbelvertaling, vernieuwing van de liturgie en een belijdenis die aansloot bij de tijd.⁷⁶

Een van de eersten die het probleem aan de orde stelde was ds. J.C. Aalders, gereformeerd predikant te Beetgum. Al in 1916 publiceerde hij de brochure *Veruitwendigen onze kerken?*, waarin hij zich bezon op de moderne

⁷² Kaam, Ben van, *Parade der mannenbroeders. Protestants leven in Nederland 1918-1938* (Wageningen 1964) 29-31.

⁷³ Stoop, J.P., 'Om het volvoeren van een christelijke staatkunde.' *De Anti-Revolutionaire Partij in het Interbellum* (Hilversum 2001) 162.

⁷⁴ Harinck, George, 'De Antirevolutionaire Partij 1905-1918', in: George Harinck, Roel Kuiper, Peter Bak ed., *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980* (Hilversum 2001) 155.

⁷⁵ George Harinck, 'Op losse schroeven', 339-340.

⁷⁶ Kuiper, D.Th., *Tussen observatie en participatie. Twee gereformeerde en antirevolutionaire wereld in ontwikkelingsperspectief* (Hilversum 2002) 128.

culturele ontwikkelingen van die tijd. De moderne mens had volgens hem het besef van de aanwezigheid van God in het culturele en persoonlijke leven verloren en beschouwde het als zijn levensroeping om zijn éigen waarden te verwezenlijken. Met het begrip 'veruitwendiging' verwees Aalders naar deze drang van de moderne mens om zijn eigen behoefte te bevredigen.⁷⁷ Aalders was de eerste die dit probleem in de Gereformeerde Kerken ter sprake bracht en in 1918 deed hij opnieuw een brochure verschijnen met de titel: *De kritiek der jongeren. Een woord tot de gereformeerde kerken*. Aalders vertolkte hierin, concreter dan in zijn vorige brochure, de onvrede die bij vele gereformeerden leefden. Hij zag twee richtingen in de kerk ontstaan: een conservatieve en een progressieve. Volgens Aalders mocht geen van de twee de overhand krijgen. Zou men behoudend worden, dan werd men geheel afgesneden van de buitenwereld. Zou men echter te vooruitstrevend worden, dan zou de waan van de dag de overhand krijgen.⁷⁸

Een voorteken van de onrust die zou ontstaan was het uiteengroeien van twee belangrijke figuren in de Gereformeerde Kerken en aan de Vrije Universiteit, Herman Bavinck en Herman Huber Kuyper, de zoon van Abraham Kuyper. De laatste was zeer bedacht op het conserveren van zijn vaders werk, stond weinig open voor progressieve gedachten en was zeer invloedrijk in de Gereformeerde Kerken. Bavinck had zich na 1902 juist enigszins teruggetrokken uit het kerkelijke leven en had zich meer geconcentreerd op maatschappelijke en politieke activiteiten. Bavinck werd gezien als opvolger van Abraham Kuyper op theologisch gebied. Bavincks theologie liet meer ruimte voor moderne theologie en ook psychologie dan bij Kuyper het geval was. Belangrijke figuren in de vernieuwingsbeweging, zoals J.G. Geelkerken, J.G. Ubbink en B. Wielenga waren studenten van Bavinck geweest. Bavinck is door sommigen gezien als de drijvende kracht achter de jongeren, mede omdat hij al in 1915 in het manifest *Leider en leiding in de Antirevolutionaire Partij* vragen stelde bij de hardheid en de reikwijdte van de gereformeerde beginselen en omdat hij een rol zou hebben gespeeld bij de totstandkoming van het jongerenblad *De Reformatie*. Bavinck zou steeds meer overtuigd raken van de betrekkelijkheid van het menselijke kennen, en steeds meer sympathiseren met de jongeren.⁷⁹

⁷⁷ George Harinck, *De Reformatie. Weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven 1920-1940* (Baarn 1993) 28-30.

⁷⁸ A.Th. van Deursen, *Een hoeksteen in het verzuild bestel. De Vrije Universiteit 1880-2005* (Amsterdam 2005) 122-123.

⁷⁹ Kuiper, D.Th., *De voormannen. Een sociaal-wetenschappelijke studie over ideologie, konflikt en kerngroepvorming binnen de gereformeerde wereld in Nederland tussen 1820 en 1930* (Meppel 1972) 254-255.

Zo was er aan het begin van de twintigste eeuw sprake van een broeierige situatie in de gereformeerde. Ter rechterzijde bevonden zich de meer piëtistische ingestelde richtingen, oorspronkelijk afkomstig uit de Afscheiding en de Doleantie, die weinig ophadden met objectieve en rationele aanpak van de kuyperianen. Zij hadden een wereldmijdend geloof, in tegenstelling tot de lijn die door Kuiper was ingezet. Velen van hen leken steeds meer aangetrokken tot de Christelijk Gereformeerde Kerk. Vaak waren zij van mindere komaf dan de overige gereformeerden. Ter linkerzijde bevonden zich diverse intellectuelen, studenten en anderen uit de meer gegoede en ontwikkelde milieus die zich rond de jongerenbeweging schaarde. Zij bepleitten een open houding tegenover wetenschap en cultuur. Oecumene, zending, evangelisatie en aandacht voor het persoonlijk geloofsleven stonden bij hen centraal. Deze groep trok langzamerhand naar de ethisch-confessionele richting binnen de Hervormde Kerk.⁸⁰

In de periode 1917-1920 ontstonden binnen de Gereformeerde Kerken de eerste grote conflicten over behoud of vernieuwing. Het betrof hier allereerst de kwestie rondom Middelburgse predikant J.B. Netelenbos. Deze Middelburgse predikant was een leidinggevend figuur in de jongerenbeweging en wekte door zijn optreden de nodige onrust in de Gereformeerde Kerken. Netelenbos had afwijkende opvattingen betreffende de pluriformiteit van de kerk, de aard van het Schriftgezag en de rol van de belijdenisgeschriften. De bedoeling van Netelenbos was het bevorderen van de toenadering tussen de verschillende christelijke denominaties en éénwording van de christelijke kerk. De daad bij het woord voegende, ging hij op 10 juni 1917 voor in de Hervormde Grote Jacobskerk kerk in Den Haag in plaats van de ethische predikant dr. J.A. Cramer.⁸¹ Hierop barstte een storm van kritiek los. Er werd door een aantal predikanten, waaronder G.F. Kerkhof, D.H.Th. Vollenhoven en zijn Middelburgse collega's L. Bouwma en G. Wielenga bij de classis bezwaar aangetekend tegen een aantal uitspraken van Netelenbos. Op basis hiervan werd hij met ingang van 13 mei 1918 geschorst.

Belangrijk voor het verdere vervolg van de kwestie was de ontwikkeling van Netelenbos zelf, die door zijn brochures en toespraken de zaak verder liet escaleren. In de brochure over *De grond van ons geloof* ging hij in op de interpretatie van de Bijbel. Volgens hem was de Bijbel een menselijke inkleding van goddelijke daden en gedachten.⁸² Dit was echter niet in lijn met de mening

⁸⁰ D.Th. Kuiper, *Tussen observatie en participatie. Twee eeuwen gereformeerden en antirevolutionairen in ontwikkelingsperspectief* (Hilversum 2002) 116.

⁸¹ Brinkman, M.E., (red.) *100 jaar theologie. Aspecten van een eeuw theologie in de Gereformeerde Kerken in Nederland 1892-1992* (Kampen 1992) 32-33.

⁸² Kuiper, *Tussen observatie en participatie*, 133.

van de commissie tot colloquium, die bestond uit de hoogleraren A.G. Honig, W. Geesink, T. Hoekstra en de Rotterdamse predikant J.H. Landwehr. Zij vonden deze voorstelling van zaken onjuist, omdat volgens het gereformeerd belijden niet alleen de gedachten, maar ook de woorden, niet alleen de inhoud, maar ook de vorm door God waren ingegeven. Naast deze bijbelkritiek, bleef de onenigheid tussen Netelenbos en de commissie over de belijdenisbeschouwing in het onopgeloste hangen. Ook hier gold dat Netelenbos een onderscheid maakte tussen inhoud en vorm van de geschriften, een standpunt dat niet overeenkwam met de letterlijke interpretatie die de commissie aan de gereformeerde belijdenisgeschriften gaf.⁸³ Uiteindelijk werd Netelenbos in november 1919 door de classis afgezet. Na deze afzetting maakte hij een aantal 'propagandatochten' door het land en bleef een provocerende houding aannemen. Hierdoor werden zijn medestanders, zoals Wielenga, Geelkerken en Brussaard, gedwongen afstand van hem te nemen.

Met deze voorgeschiedenis kwam de kwestie van de vernieuwing tussen 24 augustus en 9 september 1920 terecht op het hoogste niveau, namelijk op de landelijke synode die te Leeuwarden gehouden werd. De synode bekrachtigde het oordeel van de Middelburgse classis en zette Netelenbos definitief af. Behalve de kwestie Netelenbos kwamen er twee andere zaken aan de orde, waarbij de vernieuwingsbeweging nauw betrokken bij was. Het betrof hier allereerst een beslissing inzake de Nederlandse Christen Studenten Vereniging, een vereniging met een orthodox-christelijk karakter, maar zonder binding aan een kerkelijke denominatie. De NCSV lag onder vuur, omdat zij volgens gereformeerde critici teveel richting de ethische theologie van de Nederlandse Hervormde Kerk neigde en daarmee een gevaar vormde voor de gereformeerde leden van de vereniging. Tegenover deze critici, waaronder de VU-hoogleraar F.W. Grosheide en de Kamper hoogleraar J. Ridderbos, werd de NCSV verdedigd door o.a. J.C. Brussaard, C. Vermaat, VU-jurist A. Anema en Bavinck. Zij stelden dat de NCSV positief gewaardeerd moest worden als een gemeenschap, waarin het geloof uitgediept en verrijkt kon worden. Uiteindelijk besloot de synode het lidmaatschap van de NCSV voor gereformeerde studenten 'ten zeerste te ontraden.'⁸⁴

In de tweede plaats wilde de synode een aantal zaken die in de Gereformeerde Kerken en daarbuiten speelden onder de aandacht van de kerken brengen. Dit werd gedaan aan de hand van een 'Getuigenis' dat door de synode

⁸³ Kuiper, *De voormannen*, 264-265.

⁸⁴ A.J. van den Berg, *De Nederlandse Christen-Studenten Vereniging 1896-1985* (Den Haag 1991) 98-99.

werd opgesteld en waarvan de bedoeling was dat deze van de kansels zou worden voorgelezen. Het stuk was o.a. opgesteld door ds. J.H. Landwehr uit Rotterdam. Het stuk werd gekenmerkt door een strikte scheiding tussen kerk en wereld, waarbij allerlei gevaren van de moderne cultuur voor de gereformeerde zeden en geloof gesignaleerd werden. Het betrof hier waarschuwingen tegen dwalingen van het geloof in eigen kring, de teloorgang van de staatkundige en maatschappelijke orde en wereldvormigheid. Op de synode was er nog wel een fel debat gevoerd over de exacte inhoud van de Getuigenis, maar uiteindelijk kwam het tot een versie waarin vooral gewezen werd op de gevaren die de gelovigen bedreigden, maar die eindigde met een krachtige oproep tot opwekking aan de plaatselijke kerken.⁸⁵

Nog voordat de synode was begonnen waren er al tegenstrijdige verwachtingen gewekt. Sommigen hoopten op een doorbraak van het vernieuwingsdenken, anderen op een definitieve uitbanning daarvan. Het leek erop dat de behoudende kant het pleit ging winnen. In feite waren de drie beslissingen die op de synode waren genomen begrenzings- en waarschuwingen geweest in de richting van de jongerenbeweging. De vraag was hoe de jongeren op deze waarschuwingen zouden reageren. De Amsterdamse predikant J.G. Geelkerken oefende na het uitspreken van de Getuigenis in een preek scherpe kritiek uit op het stuk. Hij meende dat de Getuigenis, door de mensheid te zien als een samenknopsel van dwaling en ketterij, een eenzijdige visie op de werkelijkheid gaf en een angstige houding verraadde. De preek die hij publiceerde leverde hem zware kritiek op van het overgrote deel van de kerkbodepers. Met name Ridderbos verzette zich fel tegen Geelkerken. Deze botsing is achteraf gezien het begin geweest van een groot conflict dat zich rond Geelkerken zou gaan afspelen.⁸⁶

Geelkerken had zich vanaf de synode van Leeuwarden in 1920 ontwikkeld tot een leidende figuur in de beweging der jongeren, die zich op landelijk niveau liet horen over diverse controversiële punten. In 1921 had hij zich gemengd in een polemiek over de toneelvoorstelling *De tante van Charley* en in 1924 de over de voorstelling *Saul en David* die beide uitgevoerd werden door VU-studenten, die hij verdedigde. In 1924 kwam hij daardoor in conflict met de hoogleraar dogmatiek aan de VU V. Hepp en diverse andere behoudenden.⁸⁷ Maar medio 1925 was een zaak rondom Geelkerken in de publiciteit gekomen die voor hem en voor de jongeren beweging grote gevolgen zou hebben. Op 23 april 1924 had

⁸⁵ Brinkman, *100 jaar theologie*, 33-35.

⁸⁶ Kuiper, *Tussen observatie en participatie*, 138.

⁸⁷ Kuiper, *Tussen observatie en participatie*, 141.

Geelkerken in een preek de zintuiglijk waarneembaarheid van het spreken van de slang in Genesis 3⁸⁸ in twijfel getrokken. Drie dagen na de preek werd er door een gemeentelid een bezwaarschrift ingediend tegen Geelkerken. In de procedure die volgde escaleerde de zaak, omdat Geelkerken weigerde zijn woorden terug te nemen en ook zijn tegenstanders op hun standpunten bleven staan. Omdat de synode van Assen die op het conflict volgde bang was voor het toestaan van 'schriftkritiek', en Geelkerken zich niet wenste te conformeren, werd hij op 12 maart 1926 geschorst. Deze schorsing betekende een schisma, omdat de sympathisanten van Geelkerken, die zich vanaf het najaar van 1925 rondom het blad *Woord en Geest* hadden verzameld, samen met enkele predikanten uit de Gereformeerde Kerken traden. Het betrof hier rond de 7000 personen die verder gingen als de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband en zich in 1946 verenigden met de Nederlandse Hervormde Kerk.⁸⁹

De heroriëntatie die men in kerkelijke kring zocht ten gevolge van de modernisering en vernieuwingsstreven, eindigde bij de conservatieve koers. Volgens D.Th. Kuiper legde deze koers o.a. een nadruk op de antithese tegen de 'wereld', op de GKN als 'ware kerk', de verantwoordelijkheid voor de individuele gelovige met betrekking tot de particuliere genade van God en op een apologetische functie van de christelijke wetenschap en het intellectuele en juridische aspect in het geloofsleven.⁹⁰ Over het algemeen wordt gesteld dat de synode van Assen de geest van haar tijd niet verstond. Volgens George Harinck zag men achter de kwestie Geelkerken simpelweg de ethische theologie opdoemen en had men niet in de gaten dat de moderniserende wereld van na 1918 een andere was dan voor de oorlog. Maar behalve deze misvatting overspeelde de synode haar hand doordat men vragen probeerde te beantwoorden waarbij men zich in een wetenschappelijk kennistheoretisch debat mengde. Het gaat hier niet om het 'gelijk' in deze kwestie tussen de behouders en vernieuwers, maar om de constatering dat de synode niet alleen vaststelde dat Geelkerken in strijd was met de belijdenis, maar vervolgens ook gesteld heeft hoe het dan wel staat met de kenbaarheid van de Bijbel. Zowel Geelkerken en de synode waren geen van beide toegerust om deze wijsgerige problematiek op te lossen en dus kan men stellen dat de synode er niet goed aan deed om zulke harde uitspraken over de kenbaarheid van de werkelijkheid te doen, juist in een tijd waarin deze houding in cultuur, kunst en wetenschap in het geding was.⁹¹

⁸⁸ Genesis 3 vers 1-14.

⁸⁹ Brinkman, *100 jaar theologie*. 38-39.

⁹⁰ Kuiper, *Tussen observatie en participatie*, 146.

⁹¹ George Harinck, 'De kwestie-Geelkerken en de moderne cultuur', 82-83.

De worsteling in de gereformeerde wereld met de moderne wereld en de kerkelijke perikelen die daaruit voortkwamen zorgde in de Antirevolutionaire Partij voor bezinning op haar politieke koers. De partij trachtte op politiek vlak een vertaling te vinden voor de ontstane onzekerheid. Naast de zuivere politieke en sociale vraagstukken was er veel aandacht voor problemen die samenhangen met het handhaven van het christelijke karakter van het Nederlandse volk. Het gevoel dat er sprake was van zedelijk verval in de samenleving en de zoektocht naar houvast, zorgde ervoor dat de ARP haar standpunt ging bepalen met betrekking tot immateriële of 'geestelijke' zaken, zoals de invloed van film en bioscoop, het strafbaar stellen van godslastering, de bevordering van de zondagsrust en de crematie en de huwelijkswetgeving.⁹²

De ARP bevond zich in deze tijd in lastig vaarwater. Behalve de opkomst van de moderne wereld, waren de partij enkele grote namen ontvallen. Na het overlijden van Kuyper was op 29 juli 1921 ook Bavinck overleden. Zijn heengaan werd door velen als een onoverkomelijk verlies werd gezien, met name voor diegenen die zich in het kamp van de vernieuwers hadden opgehouden. VU-hoogleraar A. Anema meende dat de gereformeerde wereld gevaar liep te verstarren, omdat er zijns inziens geen theologen waren die het werk op het niveau van Bavinck konden voortzetten. Hij was een autoriteit op zijn vakgebied en in de gereformeerde wereld een vooraanstaand figuur geweest. Belangrijk was de rol die Bavinck had gespeeld in de worsteling van de gereformeerden met de moderniteit. Aan fractievoorzitter V.H. Rutgers schreef hij: 'Aan de VU is het Bavinck en mij nog steeds gelukt om een geest van geestelijke eenheid en liefde te bewaren, maar onder het volk heeft de conservatieve, particularistische stroming verre de overhand.'⁹³ Aan het eind van zijn leven was het denken van Bavinck nog volop in ontwikkeling geweest en was hij vrijmoediger geworden en meer naar de ethische richting verschoven.⁹⁴ Maar hij was bovenal een verzoener geweest die in de partij en daarbuiten had geprobeerd de eenheid te bewaren.

Maar ondanks de onrust die in de Gereformeerde Kerken en aan de Vrije Universiteit heerste, wist de ARP onder leiding van Colijn de eenheid grotendeels te bewaren. De behoudzucht die bij de synodes van Assen en Leeuwarden de overhand hadden gehad, werd doorgezet in de politiek. Zo ging men de verkiezingen in met als uitgangspunt 'bewaren wat we hebben', een houding die voor volgende jaren kenmerkend voor de gereformeerde wereld zou blijven.⁹⁵

⁹² Stoop, *De ARP in het interbellum*, 161-162.

⁹³ Kuiper, *Tussen observatie en participatie*, 126-127.

⁹⁴ Deursen, van, *Een hoeksteen in het verzuild bestel*, 99.

⁹⁵ Agnes Amelink, *De gereformeerden* (Amsterdam 2001) 137.

Die houding kwam naar buiten toen op vrijdag 14 oktober 1921 de drieëntwintigste deputatenvergadering werd gehouden in Den Haag. Centraal stond het toestaan van het passieve vrouwenkiesrecht binnen de partij. In het voorjaar van 1919 was in de Tweede Kamer het initiatiefvoorstel-Marchant aangenomen, met steun van onder andere de antirevolutionaire Kamerleden Rutgers en Smeenk. Hierdoor kregen de vrouwen van 25 jaar en ouder ook het actieve kiesrecht, ook in de ARP. In de partij leidde dit tot uitvoerige discussies, omdat een deel van de achterban principiële bewaren had tegen het vrouwenkiesrecht. Het actieve kiesrecht kon men vrouwen moeilijk ontzeggen, maar dat gold niet voor het passieve kiesrecht. Een in 1920 samengestelde commissie zou daarom op deze vergadering daarover een advies uitbrengen.

De vergadering werd geopend met psalm 97 'De Heere is koning', waar in vers 2 de bekende zin staat 'Rondom Hem zijn wolken en donkerheid, gerechtigheid en recht zijn de grondslag van zijn troon'. Dit zou het thema zijn van de deputatenrede van Colijn. Ook in deze deputatenrede vormde religieuze overdenkingen het begin en het einde van de toespraak, net als bij zijn rede een jaar eerder het geval was. Het middendeel van de toespraken kon aan de hand van de politieke situatie per keer verschillen, maar altijd was ze religieus ingebed, waardoor christelijke fundament van de partij voor de luisteraars telkens werd onderstreept. Dit religieuze fundament moest bezieling, standvastigheid en daadkracht opwekken bij de luisteraars. Het was echter het gebrek aan bezieling bij de antirevolutionairen, veroorzaakt door de genoemde Pacificatie van 1917 en de worstelingen met de moderniteit, die zorgen gaf: 'Daar is een zekere mate van politieke lusteloosheid onder ons volk waar te nemen. (...) Broeders, dat gevoel van lusteloosheid is beangstigend! Want nimmer, voor zoover mijne kennis reikt, was er meer aanleiding om elke zenuw van onze kracht tot het uiterste te spannen in den strijd tegen ernstige gevaren.'⁹⁶ In de toespraak kwam een aantal thema's terug die direct te maken hadden met de problemen rondom de vernieuwingsbeweging, de schorsing van Netelenbos en de 'Getuigenis' die door de synode van Leeuwarden was uitgevaardigd.

Colijn bekrachtigde in zijn toespraak impliciet het besluit van de synode om de behoudende richting te kiezen en liet geen ruimte voor afwijkende standpunten die de eenheid van de gereformeerden zou kunnen breken: 'Immers, onze strijd is bovenal een geestelijke strijd en om een geestelijken strijd te voeren hebben wij allereerste noodig een *vasten grondslag* en een *onwankelbare overtuiging*. Het schijnt soms alsof bij een deel der onzen het aan beide ontbreekt. Daar is weifeling, waar eertijds zekerheid gevonden werd. (...) Door

⁹⁶ *Geen vergeefs woord*, 231.

twee schreden voorwaarts te doen, waar de anderen er een deden. Door de verschillen te zien door een omgekeerden verrekijker. Door een halve aanvaarding soms der Goddelijke Waarheden. Door een zich niet meer volkomen gevangen geven onder de tucht van Gods Woord. (...) In het veld winnen van al die halfheden ligt het groote gevaar voor de toekomst der anti-revolutionaire partij. Liefde, geestdrift, toewijding kunnen op zulk een bodem niet gedijen. Willen we herwinnen de bezieling van weleer, dan moeten wij allen saam besluiten, dat wij niet van de heirbaan wijken willen; dat wij ons niet op allerlei zijpaden zullen laten voeren.'⁹⁷ Met deze uitspraken voegde Colijn zich volledig naar de synode. Verwonderlijk is dat niet. Het was als partijvoorzitter immers zijn taak om de eenheid in de partij en in het volksdeel te behouden. We hadden geconstateerd dat religie in de antirevolutionaire wereld als bindmiddel voor de zuil en de partij diende, maar om die functie te kunnen behouden moest er vanzelfsprekend eenheid zijn in de theologie. Colijn schakelde hiermee op politiek vlak gelijk met het kerkelijke.

De ARP bevond zich in zwaar weer, stelde Colijn vast, maar ook hier lag de rust in het geloof. 'De Heere regeert! (...) De eisch, die ons daarin gesteld wordt, is zwaar; maar aan den anderen kant ligt in de aanvaarding van dat woord, in de volle aanvaarding er van, een bron van *onbegrensde kracht*. Wat een rots-rustige kracht gaat er uit van dat woord. En daarom verstaan we ook, waarom Gods volk, alle teleurstelling ten spijt, zich daarover verheugen kan. (...) Dat is de *levenwekkende* gedachte die er ligt in den aanheft van de 97en Psalm met het lezen waarvan wij onze samenkomst openden.'⁹⁸ Naast opwekking, diende de religie ook hier als zingevend element voor de gereformeerden. Met termen als 'volle aanvaarding', 'onbegrensde kracht' en 'rots-rustige kracht' trachtte Colijn de onzekerheid te bestrijden.

Kenmerkend voor deputatentoespraken was dat het thema altijd gevormd werd door een tekst en een thema uit de Bijbel. Aangezien psalmen direct oproepen aan God zijn, waren zij bij uitstek geschikt om emoties die op dat moment in de partij leefden te verwoorden. Zo was het geweest met psalm 42 bij het aanstellen van Colijn als partijleider en zo ook nu met psalm 97. Vooral vers 10 sprak tot de verbeelding:

'U die de HEER bemint: haat het kwade.
Hij behoedt het leven van wie hem trouw zijn,
uit de greep van de goddelozen bevrijdt hij hen'

⁹⁷ *Geen vergeefs woord*, 236.

⁹⁸ *Geen vergeefs woord*, 238.

Deze psalm was verwoorde voor de aanwezigen de greep van het goddeloze modernisme, maar waaruit God hen die trouw bleven zou bevrijden. Toespraak en zang hadden, net als in de kerkdiensten, altijd betrekking op elkaar en dienden ter opwekking van de aanwezigen.

Het derde onderwerp dat Colijn aansneed betrof de zedenverwildering in de samenleving. 'Rondom Hem zijn wolken en donkerheid. Zijn bliksemen verlichten de wereld; het aardrijk ziet ze en het beeft'⁹⁹ 'Maar juist dat is het wat soms zoo beangstigen kan: het aardrijk ziet ze en het beeft *niet!* (...) Rondom Hem zijn wolken en donkerheid. Die verzuchting klimt ook op in ons hart als wij letten op de toenemende geestelijke verwildering, op den toenemenden afval van God.'¹⁰⁰ Politiek, religie, wetenschap en pers lagen in deze dagen niet ver van elkaar. Zo was de christelijke pers in deze jaren vol van het verlies van morele en zedelijke waarden. De opkomst van nieuwe mode, grotere welvaart, de emancipatie van vrouwen en het nieuwe passieve vrouwenkiesrecht waarover binnen de ARP in deze deputatenvergadering werd beslist, de komst van de bioscoop en de lossere seksuele moraal zorgde voor veel beroering en verontwaardiging. Ter illustratie hiervan verzamelde Ben van Kaam in *Parade der mannenbroeders* een aantal voorbeelden van christelijke bladen die waarschuwden tegen deze zedelijke verwildering. Zo schreef *Het Zoeklicht* op 5 mei 1922: 'De schaamteloosheid stijgt ten top. Men laat de onderscheiding tusschen goed en kwaad varen, en waar moet dan het einde zijn? De vrouw is bezig zichzelf van alle waardigheid te ontdoen. (...) Geslachtsdrift wordt tegenwoordig op één lijn gesteld met honger en dorst. (...) Ten derde is het de bioscoop, die een van de grootste maatschappelijke onheilen is'¹⁰¹ en constateerde de *Nieuwe Provinciale Groninger Courant* op 19 juli: 'De klacht over de huidige immoreele kleeding der vrouw wordt met hoongelach begroet. Het protest tegen schunnige literatuur wordt verworpen, omdat men het voor de vrijheid van de kunst opneemt. En een waarschuwing tegen vuil plaatwerk of boos tooneelstuk wekt niet dan een smadelijken lach.'¹⁰²

De tirades die in de christelijke pers te vinden waren, bleven ook niet achterwege in de deputatenvergadering en de strijd tegen het verval van de christelijke waarden moest ook, of liever gezegd juist zijn doorgang vinden in de politiek. 'Maar daar staat in dien Psalm [97] nog wat anders. "Gij liefhebbers des Heeren, *haat* het kwade!" Haat onderstelt activiteit. Dat woord roept dus op tot

⁹⁹ Psalm 97:2

¹⁰⁰ *Geen vergeefs woord*, 231.

¹⁰¹ Kaam, *Parade der mannenbroeders*, 74.

¹⁰² *Ibidem*, 73.

strijd, tot strijd tegen het *kwade*. Passiviteit tegenover het kwaad is zonde. Het zich aldoor maar laten terugdringen door wat verkeerd is, van stelling tot stelling, onder *vertoon* van verweer is *zonde*. De strijd tegen het *kwade*, ook op het terrein van de Staatskunde, moet actief gevoerd worden. Er tegen in! (...) *Bij wat ingaat tegen het Woord des Heeren zij de anti-revolutionair onverzettelijk*. Daar zij elk accord uitgesloten.¹⁰³ Deze onverzettelijkheid met betrekking tot politieke zaken die nauw verbonden waren met de gereformeerde religie en beginselen zou de lijn voor de komende jaren blijven.

Zo ook in 1922. Met de verkiezingen van juli van dat jaar voor de deur werd op 13 april 1922 de deputatenvergadering bijeengeroepen ter bespreking van de voorgestelde kandidatenlijst en het Program van Actie. Zoals gebruikelijk sprak Colijn in het eerste gedeelte van de vergadering zijn deputatenrede uit, getiteld *Der vaderen erfdeel*. Gezien het feit dat het dat jaar 350 jaar geleden was dat Den Briel veroverd was en daar het 'saluutschot der Noord-Nederlandsche onafhankelijkheid' had geklonken, stond Colijn bij deze historische gebeurtenis uitvoerig stil.¹⁰⁴ De antirevolutionairen hadden zich altijd als erfgenamen van de calvinistische opstandelingen gezien en associeerden zich sterk met de Opstand, het Huis van Oranje en de Reformatie. Die gedachte maakte dat men het (neo)calvinisme zag als 'grondtoon' van het Nederlandse volk. De toespraak had zodoende een sterk historisch karakter, waarbij Colijn uitvoerig stilstond bij de gevaren van het staatsabsolutisme, dat nu in de vorm van het socialisme een nieuwe bedreiging vormde voor de samenleving en de invloed van de Verlichting, waarbij de mens in plaats van God op het hoogste voetstuk werd gezet.

Colijn zag in deze ontwikkelingen een politiek gevaar opdoemen, namelijk het in het geding raken van de calvinistische grondslag: 'onvoorwaardelijke erkenning van Gods souvereiniteit; even onvoorwaardelijke aanvaarding van de autoriteit der Heilige Schrift, zonder tusschenkomst van eenige kerk, als grondslag en bron voor staatsleven en staatsleer...'¹⁰⁵ Dit gevaar bestond al buiten de eigen zuil in de vorm van het liberalisme en de opkomst van het socialisme, maar kwam nu ook uit de eigen gelederen. Colijn stelde zich in deze kwestie duidelijk op tegenover de beweging der jongeren door te ageren tegen 'het verzet tegen sommige dogma's in de Gereformeerde Kerkleer van hen, die in het algemeen nog wel willen vasthouden aan de Christelijke waarheden.' Hij

¹⁰³ *Geen vergeefs woord*, 238.

¹⁰⁴ *Geen vergeefs woord*, 241.

¹⁰⁵ *Ibidem*, 247.

kwalificeerde dit als 'geestelijke rebellie tegen de orthodoxe traditie.'¹⁰⁶ Colijn koost duidelijk partij, maar hij wilde intussen de eenheid van de partij niet op het spel wilde zetten. Zo zou hij in de kwestie Geelkerken, die vier jaar later speelde, achter de schermen een tussenpositie innemen.

Colijn maakte duidelijk dat de gereformeerden zich ondanks de grote druk van de modernisering vast moesten blijven houden aan het, door Kuyper beklemtoonde beginsel van de antithese: 'De antithese in ons volksleven is en blijft een ernstige, een bijna tragische realiteit; het zou de zuiverheid van het politieke leven geenszins ten goede komen deze realiteit weg te doezelen. Tegenover de soevereiniteit van den mensch blijven wij stellen de volstreckte soevereiniteit Gods; tegenover het gezag van de menschelijk Rede de autoriteit der Heilige Schrift.'¹⁰⁷ Colijn zag het onwrikbaar vasthouden aan de eigen beginselen en daarmee gepaard gaande het zich afgrenzen van de buitenwereld als beste remedie tegen de moderniteit. Hiermee volgde hij de lijn die al gold vanaf het ontstaan van de gereformeerde beweging en die de grondlegger van de antirevolutionaire beweging, Mr. G. Groen van Prinsterer had samengevat in de uitspraak: 'In ons isolement ligt onze kracht.' Hiermee had hij willen aangeven dat antirevolutionairen een zelfstandig beginsel hadden, onderscheiden van bijvoorbeeld het liberale. Met dit als achtergrond, achtte Colijn samenwerking met confessionele partijen, voornamelijk met de in 1894 van de ARP afgescheiden CHU, altijd mogelijk, en met andere partijen zolang er geen wetsontwerpen zouden worden ingediend die tegen de beginselen van de ARP in zouden gaan. Als het wel het geval zou zijn, dan had men de oppositie te verkiezen boven de coalitie.

Deze beginselvastheid van de ARP was echter een punt van kritiek tijdens de vergadering. De antirevolutionaire kamerclub werd verweten in haar optreden niet genoeg beginselvast te zijn geweest. In een toelichting van het Centraal Comité op het program van actie werd geklaagd over de povere resultaten van het politieke beleid van de afgelopen jaren. Dit was voor de voorzitter van de fractie, Rutgers aanleiding om het Centraal Comité de vraag voor te leggen of het van oordeel was 'dat de antirevolutionaire Kamerclub in de thans eindigende periode te kort is geschoten in trouw aan de antirevolutionaire beginselen.'¹⁰⁸ Om de kritiek tegemoet te komen liet het Centraal Comité in een voorwoord bij het program van actie dat 'de beginselen van dit Program zonder schipperen met

¹⁰⁶ Ibidem, 247.

¹⁰⁷ Ibidem, 256.

¹⁰⁸ Harinck, George, Roel Kuiper en Peter Bak, *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980* (Hilversum 2001) 179.

beslistheid te handhaven en daardoor vast te houden aan den Calvinistischen grondtrek in ons volkskarakter'.¹⁰⁹

Colijn had in *Der vaderen erfdeel* duidelijk de historische en politieke component van het antirevolutionaire verleden aan bod laten komen. Religieuze elementen waren in vergelijking met andere toespraken minder aanwezig. Zoals gebruikelijk stond de afsluiting van de rede wel in het teken van de christelijke religie. Zo werd de zelfstandigheid van de partij beklemtoond met een bijbeltekst uit Jeremia, 'Opdat van ons niet getuigd zou moeten worden dat wij veranderd waren "in verbasterde ranken van een vreemden wijnstok"¹¹⁰, en Colijn eindigde met het aanmoedigen van de aanwezigen in hun standvastigheid door 'een stil vertrouwen op de hulpe van Hem, die Staten en Volken opricht en verbreekt en in Wiens hand ook het lot ligt van het land onzer Vaderen. Zoo zij het ook nu.'¹¹¹

Colijn probeerde rust en vastheid te geven in zijn toespraken op de deputatenvergaderingen en de religie vormde hierbij de zekerheid, het baken waaraan men zich vasthield, rustig temidden van de woelige baren, tevens de titel van het antirevolutionaire beginselprogramma dat hij in 1934 schreef. Colijn deed geen pogingen om de gereformeerden met de dynamiek van de moderne tijd mee te laten gaan, maar bleef hameren op een standvastigheid die uit het geloof voortkwam. Men moest zich niet laten imponeren door de wereld, want als men zich daardoor van de wijs liet brengen betekende dat een gebrek aan geloof in de eigen 'onvergankelijke' waarden. Hiermee schetste hij de verhouding tussen de gereformeerden en de moderne wereld als een zwart-wit beeld, een beeld dat overzichtelijk was voor de gewone man en daardoor ook goed over het voetlicht te brengen. Tevens hield Colijn zijn toehoorders een 'stoer' en 'mannelijk' geloof voor.

De Deputatenrede van Colijn in 1925 vormde een hoogtepunt in het gereformeerde verzet tegen de moderniteit en de gevolgen die dat voor de samenleving had. De rede *Om de bewaring van het pand* stond geheel in het teken van het zedelijk verval zoals abortus en euthanasie, seksualisering, aantasting van het gezag, en de afkalving van huwelijkse waarden. Colijn begon zijn toespraak met het aanhalen van Heemskerk die als minister in de Tweede Kamer het uitgangspunt van de ARP ten aanzien van het 'moderne' had uitgesproken: "Wat men hebben moet is niet het moderne, dat voor zekeren tijd is, maar het klassieke, dat voor alle tijden is." Colijn sprak hierop de woorden: 'Tegenover het voorbijgaande, het blijvende. Of, wilt ge het in de taal van onzen

¹⁰⁹ Harinck, *De Antirevolutionaire Partij*, 180.

¹¹⁰ Ibidem, 259 en Jeremia 2:21.

¹¹¹ Ibidem, 260.

Bijbel, tegenover het ongoddelijk ijdel roepen, het bewaren van het pand dat van eeuwigheid is.¹¹² De uitspraken van deze twee antirevolutionaire voormannen waren tekenend voor de houding van de ARP tegenover de moderniteit. Men was er erg op gebrand niet de waan van de dag als uitgangspunt voor politiek handelen te nemen, maar zich te baseren op het christelijk fundament dat eeuwig was en niet tijdelijk. Niet alleen de inhoud van de boodschap was christelijk gefundeerd, ook het uitdragen ervan was dat Colijn sprak in bijbelse taal. De term 'bewaring van het pand' wordt door de apostel Paulus in 2 Timotheus 1:12 gebruikt, waarin hij schrijft dat hij ondanks zijn gevangenschap en uitgesproken doodvonnis, blijft vertrouwen op God: 'want ik weet, Wien ik geloofd heb, en ik ben verzekerd, dat Hij machtig is, mijn pand, bij Hem weggelegd, te bewaren tot dien dag.' Ook de antirevolutionairen bevonden zich in een moeilijke situatie, al was dat in geestelijke zin. Zodoende werd er door Colijn een directe verbinding gelegd tussen de situatie van het AR volk en die van de apostel, waarbij de oproep tot godsvertrouwen centraal stond.

Colijn maakte nogmaals duidelijk waar het hem in zijn toespraak om te doen was: '...ik [wil] u voor heden bij den toenemenden ernst van die tegenstelling tusschen Dwaling en Waarheid, tusschen den geest van het ongelooft en den geest die naar het Woord des Heeren is, tusschen de eischen van den mensch en het Recht Gods bepalen.'¹¹³ Als eerste facet van deze dwaling nam Colijn de verhouding tussen schuld en straf in de moderne rechtspraak. Hij hekelde het uitgangspunt dat in Rusland en Italië norm was geworden, namelijk dat men in de strafrechtelijke sanctie niets anders meer ziet dan één van de vele vormen van sociale reactie tegen verstoringen van het maatschappelijke leven en zodoende de notie van schuldigheid en schuldverging had uitgebannen. Colijn vond deze moderne ontwikkeling niet acceptabel, omdat de misdadiger Gods geboden had geschonden en zodoende sprake moest zijn van '*straf*' en niet van '*sanctie*'. Volgens de toelichting op het beginselprogramma dat Colijn begin jaren '30 zou schrijven, had de staat, als 'dienaressen Gods' de plicht om misdadigers te straffen en lag de rechtsgrond in de gedachte van vergelding, als gevorderd door de Goddelijke gerechtigheid.¹¹⁴

Tevens besprak Colijn de ontwikkelingen die in Duitsland plaatsvonden op het gebied van abortus en euthanasie van zwakkeren, die onder andere werd voorgestaan door de Duitse hoogleraren Karl Binding en Alfred Hoche, waarbij het straffeloos doden van zwakzinnigen en ongeneeslijk zieken praktijk was. Colijn

¹¹² *Geen vergeefs woord*, 262.

¹¹³ *Ibidem*, 262.

¹¹⁴ Colijn, H., *Saevis tranquillius in undis. Toelichting op het antirevolutionair beginselprogramma* (Amsterdam 1940) 336.

wees deze zaken fel van de hand en stelde dat 'Deze moderne wetenschap die, door toepassing van de theorieën van rassenhygiëne en erfelijkheid, den weg wil wijzen om te komen tot de geboorte van een beter menschenras, komt tot uitwassen, die ieder Christen toonen, hoever de menselijke rede afdwaalt wanneer zij de goddelijke ordinantiën den rug toekeert.' Dit was een duidelijk voorbeeld waarbij Colijn gebruik maakte van bijbelse teksten om het antirevolutionaire beleid te rechtvaardigen en te onderbouwen. Colijn zag een verband tussen deze vormen van morele verwildering en de ontkerstening van de samenleving en gebruikt daarbij tevens een verwijzing naar het eerste hoofdstuk in de brief Romeinen van Paulus, waarin deze ageert tegen de 'zedelijke pest'.

Al deze vormen van verval hingen volgens Colijn in meer of mindere mate samen met de moderne opvatting over de betekenis van het huwelijk. 'Wie toch de grondslagen van het huwelijk loswrikt opent de poort voor alle abnormale verhoudingen en opvattingen op het terrein van het sexueele leven en ontwricht de basis waarop heel ons maatschappelijk samenstel rust.'¹¹⁵ Daarom moest het A.R. volk waken over het christelijk huwelijk, opdat niet werd toegegeven aan een trend van moeders die zonder man leefden, erkenning van de homoseksuele gemeenschap en aan de gelijkstelling van man en vrouw. Zou de regering beslissingen nemen die de 'heiligheid van het huwelijk en het Christelijk gezinsleven' zouden aantasten, dan moest volgens Colijn een 'wij *kunnen* niet en wij *mogen* niet!' worden gehoord.¹¹⁶ Inzake dit onderwerp kon niet worden toegegeven, het ging in tegen het 'Woord des Heeren' en daarin was men zoals gezegd onverzettelijk.

Naast de 'verontrustende verschijnselen' op het terrein van het zedelijk leven, was volgens Colijn ook een ander belangrijk aspect in de ontwikkeling van de moderne democratie in het geding: het gezag. Zo waren er pogingen ondernomen om de 'martiale macht', de gedachte dat de man het hoofd van het huwelijk is, af te schaffen en was er constant de neiging om de scholen en het bedrijfsleven verregaand te democratiseren. Colijn ging terug op wat Kuyper in artikel 4 van het Program van Beginselen had geschreven: "Aan de Overheid komt het toe *heerschappij* te voeren. Ze heeft een *heerschende*, niet een *bedienende* macht ontvangen. En ze mist derhalve karakter, werpt zich zelve weg en verzaakt haar roeping, indien ze den hoogen moed mist om met bevelende autoriteit en dwingend gezag op te treden.'¹¹⁷ De radicale democratisering die de socialisten voorstonden was zodoende voor de antirevolutionairen niet

¹¹⁵ *Geen vergeefs woord*, 266-267.

¹¹⁶ *Ibidem*, 271.

¹¹⁷ *Ibidem*, 269.

aanvaardbaar. De overheid had van God het hoogste gezag gekregen, wat betekende dat zij dat ook behoorde te gebruiken. Het gevaar in deze zin kwam vooral uit 'revolutionair-democratische' hoek, de socialisten en de communisten, die uitgingen van vrijheid en gelijkheid, gedachten die van autoriteit afkerig waren.

De neiging van deze groepen die zich richtte op de ondergraving van het gezag vond volgens Colijn haar diepste grond in de verloochening van het goddelijk gezag. Die goddeloosheid vormde volgens hem de wortel van de problematiek van die dagen. De grondslagen van het zedelijk verval en de aanvallen op het gezag in al haar vormen kwamen voort uit het feit dat men was losgeraakt van God en gebod. Men had het overheidsgezag te gehoorzamen dat regeerde: 'Over *ons*, mits onder *Hem!*' was de leus. In de antirevolutionaire staatkunde was de overheid het instrument om de ongebondenheid en zonde van de mens in de samenleving te stuiten en het goede tegen het kwade te beschermen. Zij was daarbij de '*dienaresse Gods*', omdat zij Gods schepping moest beschermen en omdat zij haar macht van God had ontvangen, wat een reden was voor de grote nadruk die de antirevolutionairen legde op de gehoorzaamheid aan het gezag.¹¹⁸ Verloor dit gezag haar kracht, dan ging men de strijd aan met de soevereiniteit die door God zelf was opgelegd en was de weg vrij voor de zonde in de samenleving, iets wat de antirevolutionairen in deze tijd steeds meer meende waar te nemen. Dan zou uitkomen wat Kuyper in zijn Stone-lezingen te Princeton in 1898 'een herhaling van wat op aarde bestaan heeft toen God het eerst verwilderde geslacht in den zondvloed verdrong' had genoemd.¹¹⁹

Daarom moest men ten koste van alles vasthouden aan de geboden die de Bijbel hen voor had geschreven. 'We hebben daarbij als Christenen o zoo zorgvuldig toe te zien dat wij niet, onder de bekoring van een schoonen schijn, ons laten wegzuigen van ons in de Heilige Schriften vastgelegd fundament', zo verwoordde Colijn het. God en Bijbel waren de fundamenten waarop men telkens weer terug zou vallen, onveranderlijk in hun waarde en bakens van licht in een donkere periode: 'Over het geheele front treden wij den geest uit de diepte dus tegen met ons: *Er staat geschreven!* En als wij, steunend op dat vaste fundament, aldus den strijd voeren, dan krijgen ook de woorden, (...) dat Gods bestuur over alles gaat; dat Hij de menschen en de volken, naar Zijn vast voornemen, tot de bestemming voert die Hij hun gesteld heeft, een diepen zin. Dan mogen we allerminst nog het oog sluiten voor de gevaren die ons bedreigen,

¹¹⁸ Colijn, *Saevis tranquillius in undis*, 56-57.

¹¹⁹ A. Kuyper, *Het Calvinisme. Zes Stone-lezingen* (Kampen 1925) 70.

maar dan komen we toch heen over het donkere pessimisme van den van God afgekeerden mensch (...) en vinden we rust in de wetenschap, dat wij getrouw blijven aan den eisch om het ons toevertrouwde pand te bewaren.’¹²⁰ Zodoende vormde de calvinistische religie niet alleen de kern voor de inhoudelijke argumentatie tegen de misstanden dien men waar nam, ook was de religie de basis van de retoriek die de antirevolutionairen opriep tot standvastigheid in deze moeilijke tijden. Geen aanpassing, maar behoud van de eigen waarden stond bij Colijn centraal. Men moest zich niet bang laten maken door wat er buiten de eigen zuil gebeurde, zolang men maar vertrouwde op Gods bestuur en de rechtlijnigheid van het eigen handelen. Volgens Colijn hadden de antirevolutionairen een vast fundament en zolang deze waarheid maar niet werd aangepast, hoefde men niets te vrezen. Niet alleen was deze gedachte bij Colijn en de ARP aanwezig, het was ook de lijn die de synode van Leeuwarden en een jaar later de synode van Assen zou doorvoeren met het blokkeren van de jongerenbeweging. De gereformeerde wereld koos in de worsteling met de moderniteit voor behoud, voor een conservatieve koers ten aanzien van geloofsvernieuwing. De politieke vertaling hiervan zou uitkomen op het verdedigen van de christelijke waarden in de samenleving. Nu de aanpak van de zedenverwildering centraal zou komen te staan, zou ethiek de politieke uitkomst worden van een religieus probleem. Na het wegvallen van de oude leiders, zoals Rutgers, Voltjer, Sikkel, Talma, Kuyper en nu ook Bavinck was Colijn de onbetwiste partijleider geworden die er zijn eigen stijl van leiderschap op nahield.

De retorica van Colijn waren een bepalend onderdeel van het succes van de verkiezingsbijeenkomsten van de ARP. Spreken was één van Colijn's grootste talenten, of het nu in de Kamer, voor de radio, of bij een partijbijeenkomst was. Hij wist indruk te maken. Volgens Te Velde in *Stijlen van Leiderschap* lag de kracht van Colijns retorica in de schijn van evidentie. Met zijn beslistheid van oordeel, zijn rustige, evenwichtige en robuste voordracht en helder betoog wist hij volgens zijn collega De Geer van de Christelijk-Historische Unie de moeilijkste problemen voor iedereen duidelijk uit te leggen. Ten dele berustte zijn aantrekkingskracht op zijn levensbeschouwelijke uitgangspunt, maar belangrijker nog was zijn kracht als ‘redenaar van de overtuigende zakelijkheid.’ In die zin verschilde hij van Kuyper, die naast calvinist ook nog geestelijk leider van de antirevolutionairen was. Kuyper had de nieuwe gemeenschap vormgegeven, zo ook de liturgie van de deputatenvergaderingen. Colijn hoefde zich daar alleen nog in te voegen. Zij verwachtten geen avonturen van hun leider, maar iemand die

¹²⁰ *Geen vergeefs woord*, 272

rust en kalmte uitstraalde en in wie zij vertrouwen konden hebben in de onzekere tijden.¹²¹

Kuyper had de gewoonte om voor verschillende toehoorders op verschillende manieren toe te spreken. Colijn merkte over Kuyper op dat hij onder de 'suggestie' was van zijn antirevolutionairen in plaats van omgekeerd, alsof zijn ideeën uit hun midden kwamen en niet van hem. Colijn probeerde natuurlijk ook contact te hebben met zijn publiek, maar er ontstond niet een wisselwerking zoals bij zijn voorganger. Colijn sprak voor de gevestigde groep antirevolutionairen en wilde vervolgens het hele volk voor zich winnen. Daarbij was hij niet origineel of sprankelend en sprak hij op dezelfde manier zijn rede uit, ongeacht waar hij was en wie hij voor zich had. Maar juist deze manier van spreken deed het goed bij de antirevolutionairen, men wilde Colijn onafhankelijk en stoer zijn eigen gedachtegang horen gaan.¹²² Zoals de deputatentoespraken laten zien maakte Colijn daarbij veelvuldig gebruik van religieuze begrippen om vertrouwen en geloof wekken en maakte hij veelvuldig gebruik van woorden zoals 'rosvast', 'vastberaden' en 'gezag' om de robuustheid van zijn imago en zijn betoog kracht bij te zetten.

Het vastlopen van de jongerenbeweging, sinds de synode van Assen in 1926, had enkele gevolgen voor de verhoudingen binnen de gereformeerde wereld. Een direct gevolg was dat potentiële vernieuwers amper nog van zich lieten horen en zeer behoedzaam moesten optreden, wilde men niet aan de kant gezet worden. Over het algemeen is te spreken van een terugloop van de gereformeerden ter linkerkant. De discussie over moderniteit en de rol van het calvinistische geloof in de samenleving werd vanaf die tijd gevoerd binnen de middengroep en tussen vertegenwoordigers van die middengroep en de rechtervleugel van de zuil. Er kan gesproken worden van een drietal stromingen, die in de jaren '30 met elkaar in discussie traden.¹²³

Ten eerste was er het gereformeerde establishment dat onder leiding van Colijn de bereikte resultaten van de afgelopen decennia wilden behouden. Belangrijke figuren in deze lijn waren onder andere de eerder genoemde VU-hoogleraren H.H. Kuyper en V. Hepp, maar ook de Kamper hoogleraar J. Ridderbos. Zij waren vertegenwoordigers van een groep van met name aan de VU afgestudeerde predikanten. Daarnaast was er aan de VU een andere stroming die zich rond H. Dooyeweerd en D.H.Th. Vollenhoven en hun *Wijsbegeerte der*

¹²¹ Henk te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002) 133-134.

¹²² Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 135.

¹²³ Kuiper, *Tussen observatie en participatie*, 117.

Wetsidee schaarde. Zij trachtten de grondgedachten van Kuiper uit te werken tot een universeel wijsgerig systeem, waarin elk aspect van het leven, elk samenlevingsverband en elke wetenschap zijn eigen vaste plaats in relatie tot andere verbanden had. Met name de niet-theologen van de VU en van de rijksuniversiteiten beschouwden dit vanaf de jaren dertig tot de jaren vijftig als de enige inspirerende vernieuwingsbeweging in de Gereformeerde Kerken. Tenslotte kwam in de dertiger jaren een derde stroming rondom de Kamper hoogleraar K. Schilder. Deze had een aantal verbindingen met de Wijsbegeerte der *Wetsidee*, maar had ook stevige kritiek op diverse kuyperiaanse leerstukken. Schilder achtte de invulling van Kuypers opvolgers de oorzaak van de impasse rondom de gevoerde discussie en besloot terug te grijpen naar klassieke calvinistische noties van voor Kuiper. Hij ontwierp een nieuwe, universele cultuurtheologie waarin de kerk wederom het centraal instituut in de samenleving was. Daarmee sprak hij een aanzienlijke groep kerkleden aan, afkomstig uit bepaalde Afscheidingstradities en die moeite hadden met de kuyperiaanse theologie. Waar Dooyeweerd en de zijnen een relatief kleine groep intellectuelen aansprak, ontving Schilder steun van grote groepen gewone kerkleden. Zij gingen voor het grootste gedeelte mee met zijn 'Vrijmaking' in 1944, waarbij de rechtervleugel zich van de kerk losmaakte en de gematigde middengroep overbleef.¹²⁴

De religieuze behoudzucht die zich van de Gereformeerde Kerken meester had gemaakt en die zich in de deputatenvergaderingen van de ARP vertaalden naar een sfeer van conservatisme, vastberadenheid en een vaderlijke rol voor Colijn, werkte ook in het politieke beleid van de partij door. Zoals gezegd werd er sterk ingezet op ethische en moralistische thema's. Tekenend daarvoor is de kwestie rondom de Bioskoopwet van 1918, dat als voorbeeld dient van antirevolutionaire politiek in de praktijk.

Met de komst van de bioscoop in de Nederlandse theaters kwamen daarmee ook de vragen op welke films wel en niet voor het publiek geschikt waren. Om deze reden werd op 2 november 1918 onder het eerste kabinet Ruijs de Beerenbrouck een Staatscommissie ingesteld die moest onderzoeken welke maatregelen er door de overheid genomen moest worden om mogelijk zedelijke en maatschappelijke gevaren te bestrijden die aan het bioscoop bezoek verbonden waren. De commissie bepleitte diverse maatregelen van overheidswege, zoals de invoering van een vergunningstelsel en de instelling van een centrale filmkeuring die ook voor volwassenen zou gelden. Tot dat moment

¹²⁴ Kuiper, *Tussen observatie en participatie*, 117-118.

was de filmkeuring een zaak geweest van de gemeenten, waardoor er een grote diversiteit aan af- en goedgekeurde films bestond, omdat elke gemeente andere criteria aanhield. De adviezen van de commissie werden door minister van Binnenlandse Zaken Ruijs de Beerenbrouck vrijwel geheel overgenomen en verwerkt in het *wetsvoorstel Het ontwerp van wet tot bestrijding van de zedelijke en maatschappelijke gevaren van de bioscoop* dat naar de Tweede Kamer werd gestuurd.¹²⁵

Tijdens de openbare behandeling van het wetsontwerp in februari 1923 waren er drie antirevolutionaire Kamerleden die zich in het debat mengde, waarvan de eerste het kamerlid C. Smeenk was. Smeenk had nooit veel waardering gehad voor de bioscoop en vond dat de bioscoop in de grote steden teveel beslag zou leggen op de tijd van mensen dat serieuzere zaken daaronder zouden lijden. Tevens vond hij dat het de verbeelding van de jeugd teveel zou prikkelen. Daarom wilde hij een absoluut verbod voor jongeren onder de achttien jaar. Maar niet alleen de jeugd, ook het volwassen publiek moest tegen zichzelf beschermd worden. Hiervoor wilde Smeenk een filmkeuring voor volwassenen, die een preventieve werking zou hebben op de makers van films, waardoor het niveau van de films die wel te zien zouden zijn sterk bevorderd zou worden. De centrale landelijke keuring moest zich echter beperken tot films die betrekking hadden op wetenschap, handel en nijverheid. In alle andere gevallen gaf hij de voorkeur aan een gemeentelijke keuring.¹²⁶

Het antirevolutionaire lid Van der Molen, die een positie was in de Staatscommissie bezat, stond minder negatief tegenover het wetsvoorstel en zijn standpunt week op enkele punten af van dat van Smeenk. Van der Molen meende dat de bioscoop een zeer geschikt middel was om ontspanning te verschaffen en was en dus niet voor om de bioscoop in zijn geheel te verbieden, zoals het SGP kamerlid Kerstens had voorgesteld. Wel vond hij het van belang dat de overheid het geestelijk leven van haar burgers beschermde en met het oog daarop alle vertoningen verbood die kwaad zouden kunnen aanrichten, iets waarin het wetsvoorstel voorzag. Een absoluut verbod voor jongeren vond hij, in tegenstelling tot Smeenk niet juist, omdat de jongeren 's avonds naar andere uitgaansgelegenheden zouden gaan.

Het derde antirevolutionaire woordvoerder in dit debat was V.H. Rutgers die samen met het rooms-katholieke kamerlid mr. L.N. Deckers en H.W. Tilanus van de CHU een amendement indiende dat voorzag in de bevoegdheid van gemeentebesturen tot het maken van aanvullende verordeningen. In de praktijk

¹²⁵ Stoop, *De Anti-Revolutionaire Partij in het interbellum*, 162.

¹²⁶ Ibidem, 163.

betekende dit dat gemeentebesturen bioscoopvoorstellingen konden verbieden. Omdat de katholieke fractievoorzitter Nolens het amendement niet steunde, werd het door de Kamer verworpen. Hiermee waren de antirevolutionairen, bij monde van *De Standaard* niet blij, omdat het amendement-Rutgers het wetsvoorstel voor hen acceptabel zou hebben gemaakt. De antirevolutionairen waren dan ook niet teleurgesteld toen het wetsvoorstel op 1 maart 1923 door de Tweede Kamer werd verworpen, mede door de verdeeldheid binnen de AR-fractie. Bij de stemming hadden tien AR-Kamerleden voor het voorstel gestemd en de zes overige leden, waaronder J. Schouten, Van der Voort van Zijp, De Wilde en Colijn onthielden zich van stemming.

Een maand later kwam het tweede ontwerp van de wet aan de orde, maar het duurde echter tot oktober 1925 voordat deze in behandeling kwam. Het nieuwe ontwerp kwam tegemoet aan de bezwaren die bij de CHU en de ARP hadden bestaan en voorzag in de bevoegdheid van gemeenten om voor bioscoopbezoek een leeftijdsgrens van 18 jaar te stellen. Toen er ook nog een CHU amendement werd aangenomen dat naast de rijkskeuring van films ook nog gemeentekeuringen zouden volgen, was er van de kant van CHU en ARP geen bewaar meer. Het wetsvoorstel werd aangenomen met 57 tegen 41 stemmen.¹²⁷

Op 11 en 12 mei 1926 werd het voorstel in de Eerste Kamer besproken. Het kwam onder zware kritiek te staan van linker zijde, waarbij de confessionele partijen door de partijen aan de linker zijde werden verweten hun subjectieve opvattingen aan het gehele volk op te dringen en dat de zedelijkheidsensuur mogelijk zou leiden tot politieke censuur. In reactie hierop stelde het antirevolutionaire Kamerlid Briet dat de angst van links ongegrond was en dat het wetsvoorstel bedoeld was om het bioscoopbezoek in goede banen te leiden en het volk te beschermen tegen verwildering van zeden en tegen bedoven smaak. Hij zag moraal niet als wisselend product van wisselende menselijke opvattingen, maar als de openbaring van de wil van God, waardoor moraal en recht op een vaste grondslag rustte. Uiteindelijk werd ook in de Eerste Kamer het wetsvoorstel aangenomen. Stoop concludeert dat deze nieuwe wet in hoofdlijnen overeen kwam met de antirevolutionaire standpunten. De wet gaf gemeenten de mogelijkheid om te keuren en voor bezoekers onder 18 jaar waren konden er allerlei regels worden opgesteld. Dat dit uiteindelijk ook plaatsvond, toonde het optreden van de burgemeester van Alphen aan de Rijn, de heer P.A. Colijn, een broer van H. Colijn, die de vertoning van *Grazige weiden* verbood, omdat het een gevaar voor de openbare orde zou betekenen. Dit toont aan dat de antirevolutionaire overheidsfunctionarissen voldoende ruimte leken te vinden om

¹²⁷ Ibidem, 165.

de 'zedelijke gevaren' van de bioscoop te bestrijden en de 'christelijke grondslagen' van het volk te beschermen.¹²⁸ Het toont ook hoe de antirevolutionairen in de praktijk teruggrepen naar de religieuze fundamenteën van de partij. Geheel in stijl werden deze verabsoluteerd en werd de openbaring van God direct gekoppeld aan de conservatieve moraal die de partij er in die jaren op na hield.

De cultuuromslag die Europa trof na de gebeurtenissen van de Eerste Wereldoorlog had bij de gereformeerden veel onzekerheid gewekt, de oude objectief kenbare wereld en de eeuwige goddelijke beginselen waren aan het wankelen gebracht nu het moderne wereldbeeld ook in Nederland doorgedrongen was. Binnen de Gereformeerde Kerken in Nederland zochten vernieuwers en behouders hun weg in deze nieuwe wereld, waarbij het met de kwesties Netelenbos en Geelkerken tot een openlijk conflict tussen de twee partijen kwam. In feite ontbrak het de kerk aan een nieuwe visie, een nieuwe inslag om het christelijk geloof in de wereld te brengen op een manier die aansloot bij de tijd. De beslissing van de synode van Assen om Geelkerken te schorsen was een teken van het onvermogen van de GKN om een nieuwe weg te vinden. Zodoende zocht men heroriëntatie en eindigde de kerk bij een conservatieve koers die neerkwam op het star behouden van wat men had.

Deze behoudende lijn zette zich voort in de ARP. Het lukte ARP om, net als de meeste andere neocalvinistische organisaties, afzijdig te blijven van de onrust in de kerken. Colijn was de man die de eenheid in de partij wist te bewaren en week in zijn toespraken niet af van de synode. De religieuze retoriek die Colijn in zijn deputationtoespraken gebruikte sloot daarbij aan. Met termen zoals 'vaste grondslag', 'onwankelbare overtuiging' en 'rots-rustige kracht' zette Colijn de gereformeerde religie neer als onverzettelijk baken in een roerige tijd. Niet voor niets heette de door Colijn in 1934 geschreven toelichting op het Antirevolutionaire beginselprogramma *Saevis tranquillus in undis*: 'rustig temidden van de woelige baren'. Behalve dat het de lijfspreuk van Willem van Oranje was geweest, diende het om de standvastige houding aan te geven die de ARP volgens Colijn moest aannemen. Volgens Colijn moesten de antirevolutionairen onwrikbaar vast blijven houden aan de beginselen die zij vanaf het begin af aan voerden en meende dat het terugtrekken in de eigen gereformeerde wereld het beste antwoord op de moderniteit was.

De deputatenvergadering van 1921 en de kwestie van de moderniteit vormde de achtergrond van de jaren die zouden volgen, waarbij de ARP in de

¹²⁸ Ibidem, 166-167.

actieve politiek zou gaan streven naar het behoud van de christelijke grondslagen van het Nederlandse volk, aan de hand van de orthodox-protestantse leer. De nadruk kwam in de aanpak van deze politieke kant van de morele zaak vooral te liggen op het verdedigen van de culturele en maatschappelijke normen die de gereformeerden voorstonden. Ethiek werd de politieke uitkomst van een religieus probleem in de GKN en een cultureel probleem in de wereld buiten de gereformeerden.

Hoofdstuk 3 – Ideologisch vijandschap.

In de jaren '20 en '30 kreeg de wereld te maken met de opkomst van twee nieuwe ideologieën die Europa in grote beroering zouden brengen. Eerst het fascisme van Benito Mussolini in Italië begin jaren '20 en vervolgens het nationaal-socialisme van Adolf Hitler in Duitsland. Aangezien deze nieuwe stromingen ook tot in Nederland doorwerkte, werd de Antirevolutionaire Partij met deze nieuwe staatsvormen geconfronteerd. In dit hoofdstuk zal aan de hand van deputatentoespraken van Colijn, zijn opvolger Johannes Schouten en diverse andere bronnen onderzocht worden waar en hoe de antirevolutionaire leiders de gereformeerde religie gebruikte in hun reacties op de nieuwe totalitaire regimes. Hierbij zal onderzocht worden wat de religieuze elementen in de deputatentoespraken en publicaties waren, hoe deze gebruikt werden, wat men daar vervolgens tegenover zette en of het religieuze taalgebruik in de loop van de jaren veranderde. Het hoofdstuk zal zich concentreren op het fascisme en het nationaal-socialisme. Het communisme werd vanaf het begin af aan al als vijandig beschouwd en zal dan ook buiten deze beschouwing blijven.

De opkomst van het fascisme in Europa begon in 1922 in Italië. De grote sociale onrust, een zwakke democratie en de angst voor een communistische revolutie hadden ervoor gezorgd dat Benito Mussolini, de leider van de fascistische Partito Nazionale Fascista met de vorming van een nieuw kabinet mocht beginnen. Hiermee begon in Italië een nieuw tijdperk. In Nederland stond men in antirevolutionaire kring aanvankelijk sceptisch tegenover de gebeurtenissen in Italië. *De Standaard* had geen hoge dunk van Mussolini's vermogen om het land te regeren en men was vooral benauwd voor zijn fascistische avonturen op het terrein van de buitenlandse politiek. Maar deze Italiaanse ontwikkelingen toonden volgens het dagblad vooral aan hoe gemakkelijk "een slappe regeering, die niet verstaat wat regeeren is, onder den voet wordt gelopen".¹²⁹

Anderhalf jaar later was *De Standaard* echter al positiever over Mussolini. Tegenover de onmacht van de vorige Italiaanse kabinetten stond nu "regeerkracht" en de chaos waarin het land verkeerde had plaats gemaakt voor orde. Geconstateerd werd dat het fascisme door een groot deel van de bevolking gedragen werd, gezien de tweederde meerderheid die zijn PNF de parlamentsverkiezingen had behaald. *De Standaard* verloor hierbij echter uit het oog dat de verkiezingen plaatsvonden in een sfeer van intimidatie en geweld en

¹²⁹ Stoop, *'Om het volvoeren van een christelijke staatkunde'*, 136.

dat de verkiezingsoverwinning van de fascistten mede tot stand was gekomen door een verandering van het kiesstelsel.¹³⁰

Op 9 december 1926 werd iedere oppositie in Italië uitgeschakeld en kwam het land onder de dictatuur van Mussolini. Op diezelfde dag hield Colijn in de Grote Kerk in Rotterdam een rede over *Kerk en Wereld*. Ondanks het feit dat hij vond dat Mussolini "voor Italië in menig opzicht zegenrijk (was) geweest en dat er niet veel voorbeelden (waren) van een gelijk resultaat in een gelijke korte periode", had Colijn bedenkingen. De beginselen die aan het fascisme ten grondslag lagen, waren volgens Colijn te herleiden tot Machiavelli die de macht van de staat boven alles stelde. Deze filosofie ging tegen de gereformeerde staatsleer in, die Gods soevereiniteit over alle gebieden van het leven, dus ook van de staat, het hoogste gezag toekende. In religieuze termen onderbouwde Colijn dit al direct aan het begin van zijn toespraak met een verwijzing naar de almacht van God: "Door Mij regeeren de Koningen, door Mij heerschen de Heerschers en de Prinsen, alle richters der aarde". Colijn zag in het fascisme een directe tegenstander van het christendom: "Daarom hebben we in het fascisme niet slechts te doen met een bijzonderen vorm van Staatsbestuur (...) maar hebben we er in te zien een bepaalde wereldbeschouwing die in haar dieperen grond vijandig staat tegenover de Christelijke opvatting inzake de verhouding tusschen Christendom en Wereld". Waar het fascisme de staat het hoogste gezag toekende, daar zagen de antirevolutionairen een misvatting. Want ook de staat had haar gezag van God ontvangen, het was 'een afgeleid gezag'.¹³¹ Daarom waarschuwde Colijn in zijn afsluitende woorden voor deze fundamentele tegenstelling tussen het christendom en het fascisme: "Men late zich dan ook niet misleiden door den uiterlijken schijn van het hedendaagsche fascisme, dat in wezen niet anders is dan de verheerlijking van de Staatsraison a la Machiavelli in moderneren vorm' en dat het moment waarop het fascisme zich tegen het christendom zou keren niet een vraag zou zijn van wanneer, 'maar dan is het zeker dat zulk een oogenblik aanbreken zal".¹³²

Het waren vooral fundamentele staatskundige tegenstellingen die Colijn besprak, Machiavelli tegenover 'De Schrift', absolute staatsmacht tegenover Gods soevereiniteit, mens tegenover God. De religieuze denkbeelden vormden hierbij het fundament voor de eigen staatsleer en daarmee voor de kritiek op het fascisme, dat het goddelijke fundament miste. Maar behalve de afwijkende staatsopvatting, zagen de antirevolutionairen de consequenties van de Italiaanse

¹³⁰ Idem, 137.

¹³¹ H. Colijn, *Voor het gemeenebest* (Utrecht 1938) 51.

¹³² Ibidem, 56.

dictatuur niet over het hoofd. Een maand later had men al meer de ogen geopend voor de situatie die onder Mussolini ontstaan was, dan enkele maanden eerder het geval was geweest. *De Standaard* constateerde dat er in Italië geen vrijheid van meningsuiting meer bestond: "Al wat niet fascistisch is, is daar nu dood; de vrijheid van vereeniging is dood en dood is ook de vrijheid van pers. De courant in Italië wordt door Mussolini geschreven".¹³³

In de eerste helft van februari 1928 verschenen er in *De Standaard* twee uitvoerige artikelen over het Italiaanse fascisme. Herman Langeveld ziet op grond van de stijl de hand van Colijn erin, onder andere omdat Colijn samen met zijn vrouw in die tijd een reis van een half jaar langs Italië, Egypte en Indië zou maken. Mussolini was in die tijd begonnen met de opbouw van een 'corporatieve staat', waarbij leden van het parlement vervangen werden door afgevaardigden van de diverse maatschappelijke groeperingen, wat tevens afschaffing van het kiesrecht inhield.¹³⁴ Aanvankelijk leekt deze vorm veel op de 'maatschappelijke kamer' die door de ARP bepleit werd. In de twee artikelen, waarvan de titel *belangwekkende proefonderneming* heette, besprak Colijn het gehele 'Italiaanse experiment' en in hoeverre dit voorbeeld in Nederland toepasbaar zou zijn. Colijn kwam tot een tamelijk welwillende beoordeling van het fascisme en gaf in de artikelen ook de fundamentele bezwaren aan die hij tegen het parlementaire stelsel had, bezwaren die hij ook tijdens zijn minister-presidentschap na 1933 zou blijven koesteren.¹³⁵

Dat Colijn met deze beoordeling niet de opvatting van de ARP als geheel vertegenwoordigde bleek uit een artikel dat in *De Standaard* verscheen toen Colijn zich in Indië bevond en dat heel wat kritischer van toon was. De schrijver constateerde dat de fascistische beweging in Italië moest uitlopen op een absolute staatsmacht, die aan iedere vrijheid, in het bijzondere de geestelijke, een einde zou maken. Al was het fascisme te verkiezen boven het socialisme en communisme, dat betekende niet dat men de ogen moest sluiten voor de gevaren ervan. De waarschijnlijke auteur van het stuk was prof. mr. A. Anema, die ook later tegenwicht zou geven aan Colijns uitspraken op dit terrein.¹³⁶

De officiële oprichting van de ARP vond plaats in 1878. Op dezelfde datum, in 1929 werd het vijftigjarig bestaan van de partij gevierd met een bijzondere deputatenvergadering in het vertrouwde Tivoli te Utrecht. Zoals gebruikelijk leidde Colijn de vergadering en de titel van zijn deputatenrede was getiteld: 'Met gestrekte handen'. In deze redevoering keek Colijn terug op vijftig jaar

¹³³ Ibidem, 137.

¹³⁴ Langeveld, *Schipper naast God*, 21-22.

¹³⁵ Ibidem, 23-24.

¹³⁶ Ibidem, 24.

Antirevolutionaire politiek en kwam tot de conclusie dat wat destijds het belangrijkste strijdpunt in deze politiek was ook nu gold, misschien nog meer dan voorheen: “de tegenstelling Evangelie-Revolutie (...) Daarom ook is het in 1929 precies even noodig als in het beginjaar der vervlogen 50-jarige periode, om op het bestaan dier tegenstelling te wijzen”. Kernpunt van de Antirevolutionaire politiek was altijd de soevereiniteit van God boven die van de mensen en de menselijke rede geweest, “En dat standpunt mogen we vooral niet prijsgeven, als we acht slaan op de hedendaagsche stroomingen, die er op gericht zijn om de menselijke inzichten, ook op ander gebied dan dat van het Staatsrecht, te doen triomfeeren over wat van Godswege ons aangezegd is”. Colijn verwees hiermee naar het fascisme en net als bij zijn rede *Kerk en Wereld* van december 1926 schetste Colijn ook dit maal weer de tegenstelling tussen de christelijke staatsleer gebaseerd op het Evangelie en de, uit de revolutie afkomstige het gevaar mogelijk aanval van de revolutionaire krachten op het geloof: “De revolutie [is] niet maar alleen ontkenning van den levenden God, doch regelrechte bestrijding. Religie van het ongeloof. Tentroonverheffing van de Souvereiniteit der menselijke rede. Maar daarom ook voor alle tijden met ons beginsel in onverzoenlijke tegenstelling”.¹³⁷

Kernpunt van de rede vormde de dreiging van de staatsalmacht. En alhoewel het fascisme niet direct bij naam genoemd werd, was het duidelijk dat er met de nadruk op juist dit onderwerp wel in die richting gewezen: “Al dadelijk is te noemen de zooveel uitgebreider staatsbemoeyenis van onze dagen. (...) Reeds toen konden we niet nalaten om het der Staatsmacht toe te roepen: uw macht is niet de hoogste; uw bevoegdheid niet oorspronkelijk. Bij u is niet de volheid van alle gezag over de inwoners des lands; ook uw macht is aan grenzen gebonden, wijl ook gij aan de ordinantiën God onderworpen zijt”.¹³⁸ Met dit antirevolutionaire grondbeginsel werd volgens Colijn staatswillekeur vermeden en de soevereiniteit van de verschillende levenskringen veilig gesteld en was volgens Colijn in al die jaren niet veranderd: ‘Voor wat ons diepste beginsel betreft, staan wij heden waar ook de mannen van voor 50 jaar stonden.’ Als afsluiting verbond Colijn het verleden met toekomst van de antirevolutionairen: “Met het oog op die toekomst hebben we geen beter woord op dezen dag dan de bede, dat en wij zelf, en die na ons komen, getrouw mogen bevonden worden in het werk, dat ons op de handen gelegd is”.¹³⁹

¹³⁷ *Geen vergeefs woord*, 284.

¹³⁸ *Ibidem*, 285.

¹³⁹ *Ibidem*, 295.

De rede van Colijn had vrijwel geheel in het teken gestaan van de antirevolutionaire staatsleer en het gezag van deze staat. Naast dit onderwerp kwam er behalve het terugkijken op de afgelopen 50 jaar en enkele woorden over de toekomst weinig actuele politiek ter sprake, wat te verklaren is door het karakter van deze jubileumvergadering. Mogelijk wilde Colijn juist deze redevoering boven de gebruikelijke politieke gang van zaken tillen en bleef hij daarom in tamelijk algemene termen spreken. Maar het feit dat de rol van de staat en de verhouding tussen 'Evangelie en Revolutie' een grote rol in de toespraak speelde krijgt, met de opkomst van fascistische bewegingen in binnen- en buitenland op de achtergrond, een duidelijke betekenis. Men kan zegen dat Colijn de problematiek indirect aan de orde wilde stellen, zij het in algemene termen. Dat religie en geloof de kern van zijn argumentatie betrof is evident: geen almachtige staat, maar de erkenning van de soevereiniteit van God in alle terreinen van het leven. Hierin voorzag Colijn zijn toehoorders weer van de nodige religieuze retoriek, met een veelheid aan verwijzingen naar bijbelpassages en geloofsuitspraken. Met name zijn afsluitende woorden over het "getrouw bevonden worden" dat hen "op de handen gelegd is" was tekenend. Colijn gaf hiermee aan dat de antirevolutionairen een bijna heilige missie te vervullen hadden om zich standvastig op te stellen tegenover alle revolutionaire krachten die de staat en het geloof bedreigden. Met de woorden 'revolutionaire krachten' werd verwezen naar de nieuwe ideologieën zoals dat van het fascisme. De historische lijn van de handhaving van het Evangelie werd aangegeven en men diende die in het heden en in de toekomst voort te zetten, een weg die hen gewezen en opgelegd was door God, want "Zijn Koninkrijk overheerscht over alles".¹⁴⁰

Deze antirevolutionaire insteek is ook terug te vinden in een studieschets van het fascisme door C. Beekenkamp in het antirevolutionaire kaderblad *Nederland en Oranje*. Deze studieschets diende als richtlijn voor de bespreking van het fascisme in antirevolutionaire kiesverenigingen. Beekenkamp betoogde dat er in het fascisme veel was waar antirevolutionairen zich in konden vinden. Zo had het fascisme een 'organische' staatsleer en nationaal georiënteerd was in plaatst van internationaal, zoals de socialisten. Verder kon hij respect opbrengen voor resultaten die Mussolini in Italië geboekt had, zoals het herstel van de economische zelfstandigheid, handhaving van zedelijke beginselen en een versterkt nationaal besef. Toch werd het fascisme door Beekenkamp afgewezen vanwege haar staatsabsolutisme en de verafgoding van de staat. Omdat het fascisme de goddelijke soevereiniteit het leven niet erkende was er geen 'juist

¹⁴⁰ Ibidem, 295.

evenwicht' tussen individuele vrijheden, volksinvloed op de staat, behartiging van de sociale belangen en de regeermacht. Dit werd een bekend uitgangspunt dat Colijn ook al in 1929 als argument had aangevoerd.

In de toespraken van Colijn en tevens in het taalgebruik van Beekenkamp is een opmerkelijke lijn te ontdekken. Er worden zoals gezegd vele religieuze elementen door de toespraken heen gebruikt. Het doel van die religieuze termen is het ondersteunen van een retoriek die telkens terug lijkt te komen en sterk inzet op een politiek-filosofische, ideologische benaderingen van de bestrijding van het fascisme en het verdedigen van de eigen standpunten. Woorden als "sovereiniteit Gods", "Tegen de Revolutie het Evangelie" en het onderworpen zijn van de staat aan de "ordinantien Gods" geven aan dat met name Colijn vooral oog had voor de staatsrechtelijke verschillen en overeenkomsten tussen het ARP gedachtegoed en het fascisme. Zo was er grote interesse voor de idee van de corporatieve staat en was de macht van de staat een doorn in het oog. Deze op ideologische, staatsrechtelijke insteek is opmerkelijk te noemen. Er kwamen opvallend weinig ethische, op morele gronden rustende argumenten naar voren. Niet de misdaden van het regime werden benoemd, maar wel de ideologische verschillen. Het fascisme werd als ideologie aan het christendom gelijk gesteld, het betrof een ideologie die tegenovergesteld was aan de christelijke ideologie en om die staatsrechtelijk, filosofische reden moest het bestreden worden. Om die reden kon Colijn ook regelmatig sterke woorden in de mond nemen zoals de 'strijd' die men moest voeren en het 'triumferen' van het christelijk geloof. Het geloof in de "Levende God" en de "Ordinantien Gods" vormden de religieuze ruggengraat van zijn optredens. Het accent lag zodoende op het politiek-filosofische aspect, waarbij de religieuze terminologie het vlees op de botten van de antirevolutionaire argumentatie was.

Daarnaast probeerde Colijn ook een groot gevoel van continuïteit van de antirevolutionaire standpunten te geven. In zijn toespraak bij het 50 jarig jubileum van de ARP bracht hij weer de ideologische strijd tussen christendom en fascisme in stelling door nadruk te leggen op het 'Tegen de Revolutie het Evangelie' adagio. Wat Colijn betreft stond men toen waar men 50 jaar eerder ook al gestaan had. En ook nu weer diende het religieuze taalgebruik om te benadrukken dat het fascisme op de verkeerde 'beginselen' was gegrondvest en niet op de 'Sovereiniteit Gods.' Dit taalgebruik was al te vinden bij Groen van Prinsterer in zijn boek *Ongeloof en Revolutie*. Kuyper nam het over en Colijn trok die lijn door. Hij wekte daarmee de indruk dat de kern van de ARP, de onveranderlijke soevereiniteit van God, nog steeds onaangetaast was, dat Groen van Prinsterer en Kuyper dezelfde strijd hadden gestreden, en dat de vijand, zij

het nu in een andere vorm, in de kern nog steeds dezelfde was. De op de Franse Revolutie gestoelde ideologie, die maar niet wilde erkennen dat alle gezag van God afkomstig was en zich in zichzelf gerechtvaardigd zag. De vraag waarom deze staatsrechtelijke insteek bij Colijn zo'n prominente rol kreeg is hiermee mogelijk beantwoord. De ARP had zich altijd met deze insteek verdedigd. In de hoofden van de mannenbroeders was deze lijn bekend, men kende Groen, men kende Kuyper en al jaren was dit het fundament waarmee de eigen positie gerechtvaardigd werd. Colijn sloot hierbij aan en bleef hameren op het behouden van de 'eeuwenoude' beginselen. Door de verwarrende tijd en de opkomst van zoveel nieuwe tegenstanders misschien wel meer dan ooit. Men had behoefte aan zekerheid en Colijn gaf de antirevolutionairen deze zekerheid in de vertrouwde en standvastige religieuze bewoordingen die al sinds het begin het paradigma van de partij bepaalde.

Op de deputatenvergadering van 1931 werd door Colijn niet gesproken over de internationale politieke situatie. Zijn toespraak stond vooral in het teken van de verhouding tussen de ARP en andere politieke partijen en de grote economische crisis waar de wereld op dat moment door geteisterd werd. Hoewel de religieuze taal nog wel aanwezig was, maakte Colijn er minder gebruik van dan in voorgaande jaren. Het betrof ditmaal een technisch verhaal over de economische situatie, waarbij hij zowel de gevolgen, maar ook oplossingen voor de crisis probeerde aan te dragen. Maar de christelijke retoriek was nog wel degelijk aanwezig. Colijn merkte op dat juist een partij die uit een "geestelijk beginsel leven wil", niet voorbij kan gaan aan de zorgen van stoffelijke aard. En ook ditmaal werd het beleden geloof gebruikt om daadkracht en vertrouwen in te spreken: "Al buigen we ook ootmoedig het hoofd wanneer Gods slaande hand ons treft, we weten het toch óók, dat dit ons niet ontheft van de taak om, juist in zulke tijden, in even ootmoedig vertrouwen op Gods almacht onze krachtsinspanning te verdubbelen en te toonen, dat het bidden om genadige uitkomst de knieën niet slap, de handen niet ijdel maakt, maar integendeel de veerkracht versterkt en den moed doet herleven".¹⁴¹ De ondoorzichtigheid van Gods wegen was volgens Colijn nog geen reden om de moed op te geven, integendeel, men moest blijven vertrouwen op Zijn genade. Het was een houding die kenmerkend was voor de antirevolutionairen. De slechte economische situatie werd door Colijn religieus gekleurd, als zijnde een "slaande hand van God". Maar ook nu weer werd het religieuze gebruikt om het vertrouwen en het geduld van de aanwezigen te sterken, waarbij Colijn het geloof in God verbond met een calvinistische dadendrang, juist nu het economisch tegen zat.

¹⁴¹ Ibidem, 296.

Een maand na de *Machtsübernahme* van de nationaal-socialisten in Duitsland was er in het kader van de verkiezingscampagne voor de Tweede-Kamerverkiezingen op 21 februari 1933 een bijeenkomst van de ARP in de Westerkerk in Rotterdam. Toen Colijn zijn rede hield, was het ruim twee weken geleden dat er muiterij op het Nederlandse marineschip De Zeven Provinciën uitbrak, een gebeurtenis die volgens Duymaer van Twist een geweldige indruk op Colijn had gemaakt. De leden van de Kamerclub zagen Colijn zoals zij 'hem nog nimmer gezien hadden. Schokschouderend, zenuwen en spieren gespannen, met de vuist op tafel, kreet hij de schandelijke gebeurtenissen uit, die op de vloot hadden plaats gehad...' In zijn Rotterdamse toespraak maakte Colijn bekend dat hij vier jaar eerder een gesprek had gevoerd met Mussolini. Bij die ontmoeting had Mussolini de situatie in Italië geschetst en de machteloosheid van de toenmalige regering aangehaald en in dat verband had hij tegen Colijn gezegd: 'Over 25 jaar is het bij u net zo als hier.' Colijn had toen geglimlacht en het niet willen geloven, maar daar was hij nu aan gaan twijfelen. Zou het voor de regering onmogelijk worden om haar taak te vervullen, dan zou het niet ondenkbaar zijn dat de orde zou moeten worden gehandhaafd 'ten koste van de vrijheid, want het ergste zou zijn als orde en vrijheid zouden verloren gaan.'¹⁴²

Ongetwijfeld hadden de gebeurtenissen op de *Zeven Provinciën* een grote weerslag op Colijn gehad, maar met zijn toespraak, met name zijn toespelingen op het mogelijk ten koste gaan van de vrijheid voor de orde had hij zijn hand overspeeld. Zelfs het katholieke dagblad *De Tijd*, dus niet alleen Colijn's socialistische tegenstanders, had bij Colijn's toespraak 'een voorliefde voor een sterk gezag ontwaard, dat leek op de fascistische nadruk op gezag en orde.' Dat Colijn zich te positief over het fascisme had uitgelaten werd in een hoofdredactioneel commentaar in *De Standaard* bestreden. Colijn zou zich naast het communisme, ook tegen het fascisme hebben uitgesproken. Deze bewering was in het oorspronkelijke verslag echter niet terug te vinden.¹⁴³ Tevens werd gaf het artikel veel aandacht aan een rede die Anema een dag na de gewraakte toespraak van Colijn had gegeven, waarin stelde dat een politiek die uitging van de leer van de totalitaire staat totaal verwerpelijk was voor iemand die de christelijke beginselen aanhing. Wel vond hij dat de overheid zou mogen ingrijpen als bepaalde groepen de grondwettelijke rechten zouden overtreden, maar stelde duidelijk dat de twee grondpeilers van de Nederlandse staat gezag en vrijheid waren.¹⁴⁴

¹⁴² Stoop, 'Om het volvoeren van een christelijke staatkunde', 141.

¹⁴³ Langeveld, *Schipper naast God*, 33.

¹⁴⁴ Stoop, 'Om het volvoeren van een christelijk staatkunde', 142.

Voor Colijn zelf was de Deputatenvergadering van 9 maart dat jaar een uitgelezen kans om de ontstane commotie te bezweren. De inleiding van zijn toespraak was zwaar religieus geladen, waar hij begon met Spreuken 12 vers 25, "Bekommernis in het hart des menschen buigt het neder, maar een goed woord verblijdt het". Hij hield zijn gehoor voor dat: 'Niet zij, die steunen op paarden en wagenen,¹⁴⁵ komen de teleurstellingen in dit leven te boven, maar zij die op Gods bescherming vertrouwen. Hunne ziel zal hij redden van den eeuwigten dood en als anderen, in dagen van nijpend gebrek, aan den honger ten prooi vallen, zal Hij degenen die Hem vreezen, met brood en water onderhouden. Overvloed wordt ons niet beloofd, maar het noodzakelijkste zal ons gewisselijk niet onthouden worden.'¹⁴⁶ Colijn trachtte in zijn toespraak de 'bekommernis' over de politieke en vooral economische situatie trachtte weg te nemen door aan de hand van bijbelse citaten enkele goede woorden te spreken.

Ditmaal veroordeelde Colijn wel duidelijk het fascisme, hoe het in diskrediet raken van het parlementaire stelsel steeds meer tot 'openlijke of bedekte dictatuur' leidde en hoe hij door de grote spanningen in Duitsland op dat moment 'nauwelijks meer hopen durft op het uitblijven van schokkende beroeringen.'¹⁴⁷ Colijn analyseerde verder: 'Enkele mannen grijpen naar het bewind, doen wat gedaan moet worden, maar de volks*invloed* bestaat niet meer; de volksvertegenwoordiging is lededepop geworden. Of de revolutionaire massa maakt zich van het gezag meester; en dan de chaos.' Zowel het fascisme als het communisme werden door hem verworpen, want volgens Colijn leerde de ervaring 'dat een slappe gezagshandhaving ten slotte óf de vrijheid', door het fascisme, 'óf orde en vrijheid beide in gevaar brengt', dit laatste door het communisme.¹⁴⁸ De nadruk van Colijns toespraak lag echter niet bij het verwerpen van het fascisme of nationaal-socialisme, maar nog steeds bij het belang van de handhaving van het overheidsgezag als grondslag van het 'ordelijke' leven. Als de verhouding tussen parlement en regering juist was, waarbij het parlement niet op de stoel van de regering zou gaan zitten, pas dan zou er naast orde en tucht 'ook een gepaste mate van vrijheid bestaan' waarbij de regering niet ondermijnd zou worden door de verkregen rechten. Want 'prijsgeving van de autoriteit der Regeering veroorzaakt altijd aan land en volk onherstelbare schade.' Uiteindelijk kwam echter alle macht van de overheid van God zelf. En ook ditmaal werd de soevereiniteit van God over de overheid gebruikt als voornaamste argument tegen de autoritaire regimes: 'Zij is wel

¹⁴⁵ Psalm 20:8.

¹⁴⁶ *Geen onvergeefs woord*, 309.

¹⁴⁷ *Ibidem*, 311.

¹⁴⁸ *Ibidem*, 318.

overheid *over ons*, maar tegelijkertijd Overheid *onder Hem*, Wien alle macht gegeven is zoowel op de aarde als in den hemel.¹⁴⁹ De staat had nooit het hoogste gezag en het laatste woord, dat kwam van God.

Moed inspreken door een beroep te doen op het geloof in God was zoals we gezien hebben een vaak beproefde retoriek en ook dit maal eindigde Colijn met zo'n beroep. In die moeilijke tijden van politieke onzekerheid en economische malaise drukte Colijn zijn toehoorders op het hart: 'Wij staan niet alleen. De hulpe die wij behoeven *is* er. God zelf wil onze Hulp en ons Schild zijn. Zoo onze ziel slechts Hem verbeidt. Hij is de machtige. Hij spreekt, en het is er; Hij gebed en het staat er. Hij is onze levenskracht.'¹⁵⁰ En ook dit maal werd het beroep op God gekoppeld aan daadkracht: 'Juist het *weten* dat God de Heere Zijne hulpe ons schenken wil, Zijn bijstand ons niet onthouden zal, roept allereerst tot eigen werkzaamheid. Ook met het oog op deze stembus. (...) Die begeerte kan intusschen alleen wat beteekenen, als zij rust op den wil om er voor te werken. Dan alleen krijgt ook de toezegging van 's Heeren hulpe voor ons waarde.'¹⁵¹ Met zijn religieus geladen slot trachtte Colijn weer bezieling in het antirevolutionaire kader te brengen. In feite eindigde hij met het uitspreken van het drievoudig doel van zijn rede: 'vertrouwend geloof (...) vastberadenheid en kracht (...) nieuwe bezieling uit het lied dat we thans aanheffen'¹⁵² en zodoende eindigend met Psalm 27 vers 7.

'Zo ik niet had geloofd, dat in dit leven
mijn ziel Gods gunst en hulp genieten zou,
mijn God, waar was mijn hoop, mijn moed, gebleven?
Ik was vergaan in al mijn smart en rouw.
Wacht op den HEER, godvruchte schaar, houd moed!
Hij is getrouw, de bron van alle goed.
Zo daalt Zijn kracht op u in zwakheid neer.
Wacht dan, ja wacht, verlaat u op den HEER.'

Interessant op dit moment is de inbreng van A. Anema. Op 4 juli datzelfde jaar hield Anema een toespraak in de Vrije Universiteit over de fascistische staatsleer. Na een uitvoerige beschouwing over de crisis waarin het parlementaire staatsbestel terecht was gekomen, kwam hij tot de duidelijke conclusie dat het fascisme geen enkele bijdrage zou kunnen leveren aan een antirevolutionaire

¹⁴⁹ Ibidem, 319.

¹⁵⁰ Ibidem, 320 en Psalm 33: 21 en 9.

¹⁵¹ Ibidem, 320.

¹⁵² Ibidem, 321.

bezinning op haar beginselen, omdat de fascistische theorie uitging van 'een irrationalistisch-humanistische levensbeschouwing' die volkomen in strijd was met de calvinistische beginselen. Onder bepaalde omstandigheden, onder een geniale leider zou het mogelijk vruchten kunnen dragen, maar op den duur zou deze staatsleer de ondergang van een land betekenen, vanwege haar 'revolutionair, onchristelijk en onhistorisch' karakter.¹⁵³ In een interview dat Anema na de oorlog gaf, bleek dat hij deze rede had gehouden om Colijn te waarschuwen niet teveel naar fascistische zijde af te glijden. Volgens Anema had Colijn blijkbaar weinig begrip gehad voor de misdadige kanten van het fascistische systeem.¹⁵⁴ Duidelijk is ook hier dat het fascisme werd verworpen door haar revolutionaire karakter te benadrukken, dat haaks stond op de boodschap van het Evangelie.

Naast Anema waren er ook andere antirevolutionaire kopstukken die tegen het fascisme ageerde en in hun veroordelingen toch ook indirecte kritiek op Colijn leverde. Volgens C. Smeenk waren het fascisme en nationaal-socialisme ontstaan door een 'revolutionaire, Gods openbaring terzijde schuivende, ontwikkeling op het gebied van het denken, op het terrein van maatschappij en staat.' Beiden waren een ontaarding van de moderne democratie, net als het socialisme en het communisme. Wie zich niet 'door het Woord Gods laat leiden', zou volgens Smeenk 'altijd weer slingeren tusschen anarchisme en despotisme, tusschen regeeringsloosheid en tyrannie.'¹⁵⁵ Naast Smeenk had ook A. Janse, een invloedrijk antirevolutionair partijlid, een duidelijk mening over de fascistische ideologie. Fascistische politiek was geen christelijke politiek, omdat die politiek leidde tot 'afgoderij met de staat.' Daarom behoorde een christen geen lid te zijn van een fascistische groepering, omdat dat volgens Janse op politiek gebied verloochening van God betekende. Ook waarschuwde Janse verder dat de overheid zich niet mocht laten leiden door fascistische denkbeelden om de rechten van politieke tegenstanders, zoals de communisten met de voeten te treden. Ook de communistische Nederlander was 'een mensch, een beeldrager Gods.' In dit laatste was mogelijk als kritiek bedoeld op het antirevolutionaire verkiezingsmanifest van 1933, dat pleitte voor 'de krachtige handhaving van het gezag, mede door bestrijding van opruiende propaganda en belediging van de Overheid.'¹⁵⁶ Van belang hierbij is het feit dat Janse als antirevolutionair zich op religieuze gronden beroept, een theologische uitspraak doet, om de politieke tegenstanders in de beeldvorming niet de menswaardigheid te ontnemen.

¹⁵³ Stoop, 'Om het volvoeren van een christelijke staatkunde', 143-144.

¹⁵⁴ Langeveld, *Schipper naast God*, 47-48.

¹⁵⁵ Stoop, 'Om het volvoeren van een christelijke staatkunde', 145.

¹⁵⁶ *Ibidem*, 145.

Met zijn oordeel dat een christen geen lid behoorde te zijn van een fascistische groepering waarschuwde Janse vooral voor het optreden van de Nationale Unie. Deze fascistische beweging was rond 1925 ontstaan, waarbij de vroegere fractievoorzitter van de antirevolutionaire Kamerfractie Van der Voort van Zijp een belangrijke rol speelde. In 1931 kwam de Nationale Unie onder leiding van de Utrechtse hoogleraar F.C. Gerretson. Bij de Tweede Kamer verkiezingen van 1933 had Gerretson de leden van de Nationale Unie het advies gegeven op Colijn te stemmen, omdat men van Colijn een 'autoritaire politiek' verwachtte. Binnen de ARP was men hier niet gelukkig mee. Janse vond het optreden van de Nationale Unie gevaarlijk en Schouten, de tweede man in de ARP na Colijn, zag in de Nationale Unie een poging van Gerretson om de fascistische groepen in Nederland te bundelen om de beweging zo een Nederlands imago te geven. Schouten wees dit streven af, omdat hij vond dat de fascistische en nationaal-socialistische er opvattingen op na hielden die ingingen tegen 'de grondstellingen, waaraan de Christenen waarde moeten toekennen', gelijk ook Anema, Smeenk en Janse dit al eerder hadden opgemerkt.¹⁵⁷ Colijn hield echter een ambivalente houding tegenover fascistische denkbeelden. Toen Gerretson in 1934 zijn brochure *Koninklijk kabinet of dictatuur* uitgaf reageerde Colijn in een brief aan Gerretson uitgesproken positief en kon nog steeds instemmen met antidemocratische veranderingen die Gerretson voorstond. Dit in tegenstelling tot Anema die in *De Standaard* duidelijk maakte dat hij Gerretson's analyses van met betrekking tot het mogelijke failliet van de parlementaire democratie sterk overdreven vond. Wel maakte Colijn in zijn reactie duidelijk dat hij niets moest hebben van het nationaal-socialisme.¹⁵⁸ Toen Gerretson datzelfde jaar nog uit de Nationale Unie stapte, hield daarmee ook het bestaan van de beweging op.

De opkomst van het fascisme kwam in een periode waarin sterke behoefte was aan krachtig leiderschap en een overheid die met gezag optrad. Deze behoefte aan sterk gezag enerzijds en het feit dat de fascistische ideologieën in wezen vijandig aan de antirevolutionaire religieuze beginselen werd bevonden, zorgde voor een ambivalente houding van de ARP ten aanzien van het fascisme. Deze ambivalente houding komt het sterkste terug in de persoon van Colijn. Colijn voelde zich aangetrokken tot enkele aspecten van het fascisme, zoals het krachtige leiderschap en het terugdringen van de, volgens Colijn, te sterke invloed van het parlement en het anticommunisme. Wel is het duidelijk dan in de ARP door mensen zoals Anema, Smeenk en Janse tegenwicht werd geboden aan de fascistische sympathieën die Colijn aan de dag legde. Alhoewel Colijn

¹⁵⁷ Ibidem, 146-147.

¹⁵⁸ Langeveld, *Schipper naast God*, 49-50.

gematigd sympathiek tegenover fascistische denkbeelden stond concludeert Langveld dat hij tegelijk binnen de spelregels van het bestaande parlementaire democratische stelsel bleef opereren. Nooit heeft hij zich aan een fascistische organisatie verbonden, of heeft hij geprobeerd de ARP in antidemocratische richting te bewegen. Van belang is dat Colijn tot en met 1934 in het openbaar wel met religieuze argumenten het fascisme en nationaal-socialisme bestreed.

Daarbij ging het met name om het staatkundige element. Het fascisme werd door Colijn, net als andere nieuwe ideologieën, als 'Revolutionair' bestempeld en stond volgens Colijn daarom in wezen vijandig tegenover het Christendom. Uiteindelijk was het niet de vraag óf het fascisme zich tegen het christendom zou keren, maar wanneer. Het was een bekende redenering die ook aan het nationaal-socialisme verweten zou worden. Alhoewel in de toespraken enkele kanten van het fascisme welwillend werden bekeken, zoals krachtige gezagshandhaving, werd zij op ideologische punten verworpen. Het fascisme werd als directe bedreiging van het christendom gezien, en aan de hand van religieuze argumenten werd door Colijn aangegeven waarom het fascisme verworpen moest worden. Het fascisme had als grootste misvatting dat zij de staat als almachtig beschouwde. Volgens de antirevolutionaire beginselen was dat een verwerpelijke gedachte, want er werd geen rekening gehouden met Gods almacht. Zoals Colijn zei: 'Zij is wel overheid *over ons*, maar tegelijkertijd Overheid *onder Hem*, Wien alle macht gegeven is zoowel op de aarde als in den hemel".

In de deputatenvergadering gebruikte Colijn de religieuze retoriek daarnaast op de manier waarop dat al jaren gebruikelijk was: om zijn toehoorders moed in te spreken, vastberadenheid te tonen en bezieling op te roepen. Dit kwam vooral goed naar voren in zijn toespraak van 1933 waar hij zelf opsomde wat men van het geloof mocht verwachten: 'vertrouwend geloof (...) vastberadenheid en kracht (...) nieuwe bezieling uit het lied dat we thans aanheffen.' Deze retoriek, ook aangaande de reacties op het fascisme, kwam ook van andere antirevolutionairen. Anema sprak over het 'revolutionair, onchristelijk en onhistorisch' karakter van het fascisme, Smeenk verweet dat het fascisme zich niet 'door het Woord Gods laat leiden' en Janse sprak van 'verloochening.' Het uitgangspunt bleef telkens de antirevolutionaire beginselen, met als kernpunt de soevereiniteit van God op alle terreinen van het leven. En alhoewel sommige elementen binnen de ARP, met name Colijn, gevoelig waren voor de roep naar krachtig leiderschap en een overheid met gezag, werd de religie in de toespraken gebruikt om het fascisme te verwerpen.

In tegenstelling tot de twijfelachtige benadering van het fascisme, had men binnen de ARP direct vanaf het begin oog voor de gevaren van het nationaal-socialisme. Al in 1931 publiceerde de VU-hoogleraar rechtsfilosofie prof. dr. H. Dooyeweerd een studie over de crisis in de humanistische staatsleer gezien vanuit calvinistisch standpunt. Hiermee ging hij in tegen de rechtsfilosofie van R. Smend, die geheel nationaal-socialistisch georiënteerd was. Volgens Dooyeweerd zou het nationaal-socialisme 'de parlementaire democratie als integratiemiddel vervangen door corporativisme, militarisme, allerlei nationalistische mythen en tenslotte door de oorlog.' Het was duidelijke taal richting het nationaal-socialisme en Dooyeweerd zou ook in de oorlog zijn woorden tot daden omzetten en een bijdrage leveren aan het verzet door de hele oorlog door een joodse onderduikster te herbergen. Maar ook zijn collega prof. dr. D.H.Th. Vollenhoven was dezelfde mening toegedaan en ook hij zou tijdens de oorlog onderduikers in huis nemen.¹⁵⁹

In januari 1932 waarschuwde *De Standaard* in een artikel tegen het antisemitisme dat in de kringen van de Nederlandse Nationaal Socialistische Arbeiderspartij opkwam en betitelde dat als een symptoom van 'geestelijke verwarring.' Enige maanden later kwam *De Standaard* met een vergelijking tussen het nationaal-socialisme en het christendom. In het artikel werd gewezen op de 'zuivering van het ras' dat als drijvende kracht achter de ideologie fungeerde en dat haar wortels had in het sociaal-darwinisme. Het nationaal-socialistische 'rassenbeginsel' kwam daardoor duidelijk in strijd met het bijbelse spreken over de verschillen tussen de volken en rassen. Nationaal-socialisme en christendom stonden volgens *De Standaard* tegenover elkaar 'als de religie van het bloed (...) tot dien van den Geest.' Bovendien was er een gevaar voor een roekeloos Duits nationalisme, dat de internationale verhoudingen op scherp konden stellen. Ook waren het de ethische standpunten die naar de antirevolutionaire beginselen leidde tot een afwijzing van de nationaal-socialistische ideologie, zoals het standpunt betreffende de gelijkstelling van ongehuwde en gehuwde moeders, sterilisatie, euthanasie en de *bloed en bodem-* filosofie.¹⁶⁰

De Standaard beschouwde de groei van het nationaal-socialisme als een ongezonde en onverantwoorde uiting van geestelijke nood en onlustgevoelens. De economische crisis, de onrechtvaardige vrede van 1919, de onmacht van de vele partijen, de ontbindende werking van het communisme en het wanbeleid van

¹⁵⁹ Gjalt Zondergeld, *Geen duimbreed?! De Vrije Universiteit tijdens de Duitse bezetting* (Zoetermeer 2002) 24-25.

¹⁶⁰ Stoop, 'Om het volvoeren van een christelijke staatkunde', 140.

voorgaande regeringen hadden die onlustgevoelens aangewakkerd. Vooral de dwalingen en de valse beginselen van de moderne tijd, samen met de economische crisis waren de oorzaken. Hitler, zo stelde *De Standaard*, oogstte slechts wat anderen vóór hem zaaiden: liberalen, socialisten, communisten, vrijzinnigen, nationalisten, kortom, alle stromingen die 'revolutionair' waren en die de band met het Evangelie hadden verbroken.¹⁶¹

Duidelijk is dat nog voor de Machtsübername van Hitler de antirevolutionairen het nationaal-socialisme op inhoudelijke gronden hadden verworpen. Wel is het zo dat de gereformeerde pers, *De Standaard* in het bijzonder, zich in 1933 allerminst afkerig toonde van een herstel van de orde in Duitsland.¹⁶² Volgens Frank van Vree in *De Nederlandse Pers en Duitsland 1930-1939* was er een groot verschil tussen een 'vaste brieven-schrijver', die er pro-nazistische sympathieën op nahield en de hoofdredactie van *De Standaard*, dat het 'godeloze bolsjewisme' niet door haat, maar slechts door de Schrift kon worden bestreden en zich dus tegen het nationaal-socialisme leek te verzetten. Alleen de antisocialistische en anticommunistische toon hadden zij volgens Van Vree gemeen.¹⁶³

Na het aan de macht komen van Hitler in Duitsland op 30 januari 1933, en het steeds meer op de voorgrond treden van de Nationaal Socialistische Beweging die in 1931 was opgericht, leek er bij het AR-kader behoefte te zijn aan voorlichting van de achterban over de opkomst van de nationaal-socialistische ideologie. In 1933 wees Dooyeweerd in het ARP-kaderblad *Antirevolutionaire Staatskunde* op de gevaren die de kerk bedreigden in nazi-Duitsland: 'Het grootse gevaar schuilt in het autoritaire leidersprincipe (...) en ook het antisemitisme werd principieel door hem veroordeeld, want in Christus kon er geen onderscheid zijn tussen Griek of Jood.'¹⁶⁴ Ook verscheen in 1935 onder redactie van prof. mr. P.A. Diepenhorst een brochure over het nationaal-socialisme. Medewerkers waren onder andere Anema, prof. m. V.H. Rutgers en ironisch genoeg Jhr. mr. D.J. De Geer, die bij de Duitse inval in Nederland in 1940 minister-president was en prof. m. P.S. Gerbrandy, die tijdens de bezetting het minister-presidentschap van de regering in Londense ballingschap vervulde.

Diepenhorst merkte op dat het nationaal-socialisme, net als het communisme en het socialisme, ook een religie leek te worden. 'Eene religie

¹⁶¹ Frank van Vree, *De Nederlandse Pers en Duitsland 1930-1939* (Groningen 1989) 285.

¹⁶² Zondergeld, *De Vrije Universiteit tijdens de Duitse bezetting*, 36.

¹⁶³ Van Vree, *De Nederlandse Pers en Duitsland*, 293-294.

¹⁶⁴ *Ibidem*, 25

evenwel zonder God en zonder Christus.¹⁶⁵ Bij zowel het nationaal-socialisme als het fascisme was er sprake van een vergoddelijking van de staat en beiden waren gebaseerd op de staatsleer van Macchiavelli, die volgens Diepenhorst 'de norm van hetgeen goed en kwaad is, verlegde van Gods wil naar het Staatsbelang.'¹⁶⁶ Diepenhorst gaf enkele voorbeelden van de afgoderij van Duitsland door Alsfred Rosenberg in *Der Mythos de 20. Jahrhunderts* en van Ernst Bergmann in *Die Deutsche Nationalkirche*, waarbij hij de nationalistische waanzin van deze schrijvers niet bepaald voor zich hield: 'Nationalistische verdwazing, die van nationalistisch delirium benauwend weinig verschilt!' Ook kwam hij tot een felle veroordeling van de Jodenvervolgingen door deze nieuwe 'religie'. Bovendien pleitte een auteur zoals Rosenberg voor het uitbannen van het Oude Testament en bovenal moesten belangrijke delen van het Nieuwe Testament, zoals het stuk uit de Bergrede waarbij Jezus oproept de vijand de wang toekeren worden verwijderd want dat waren "feministische Zuspitzungen", die het beeld van de ware Jezusfiguur maar vervormde.¹⁶⁷ Volgens Diepenhorst verspreidde deze heidense levensbeschouwing 'de geest van den antichrist.' Ook het recht en de vrijheid werden volgens Diepenhorst vertrapt, vrijheid voor het individu, vrijheid van organisatie en de vrijheid van de kerk. De antichristelijke houding van de totale staat bracht de antirevolutionairen onverzoenlijk in botsing met het nationaal-socialisme, ook met het Nederlandse. En alhoewel Diepenhorst de toon van de NSB gematigder vond dan die van de Duitse nationaal-socialisten, achtte hij ook hun beginselprogramma gevaarlijk. Met name de rechtsstaatgedachte dat de staat het hoogste recht toekomt, zoals in het *Nationaal-socialistische staatsleer* van de NSB beschreven stond, kon door geen christen worden aanvaard.¹⁶⁸ Uiteindelijk sloot de brochure af met het *Manifest der Belijdenis-synode*, dat gepubliceerd was door de Duitse *Bekennende Kirche* en zich tot de christenen in Duitsland richtte. Het manifest waarschuwde voor de nieuwe religie van het nationaal-socialisme, dat men naast God de Heer geen andere goden behoorde te dulden en dat men zich niet van Christus af mocht wenden. Afsluitend noteerde Diepenhorst dat de opstellers van het manifest door Hitler van hun vrijheid beroofd waren.

Het was in hetzelfde jaar dat Diepenhorst zijn brochure uitgaf, dat Hitler op partijdag van de NSDAP op 15 september van dat jaar in Neurenberg antisemitische wetten afkondigde. De Joden werd het staatsburgerrecht ontnomen en ook werden huwelijken tussen Joden en niet-Joden verboden. In de

¹⁶⁵ P.A. Diepenhorst, *Het nationaal-socialisme* (Kampen 1935) 24.

¹⁶⁶ Diepenhorst, *Het nationaal-socialisme*, 26.

¹⁶⁷ Ibidem, 30.

¹⁶⁸ Ibidem, 47.

ARP werd in het blad *Nederland Waakzaam*, dat in 1936 ter beschikking kwam van het Centraal Comité en dat onder redactie stond van Smeenk, fel gereageerd op de Neurenberger wetten. Het blad betitelde de maatregelen als een uiting van waanzinnige rassenhaat, die uiteindelijk zou leiden 'tot bloedige tooneelen (...) een geweldige pogrom (...) een beestachtige Jodenslaching.' Daarom moest men zo ver mogelijk blijven van de beginselen van het nationaal-socialisme.¹⁶⁹

Enige maanden later werd er in *Nederland Waakzaam* ingegaan op de opvatting dat het antisemitisme gerechtvaardigd zou zijn. In verband hiermee werd de naam van de predikant dr. W.A. van Es uit Leeuwarden genoemd, die vooral wees op de grote rol die het 'Joodsche element' volgens hem speelde bij het communisme.¹⁷⁰ Ook klonken er stemmen die meenden dat de Joden het er zelf naar gemaakt hadden, omdat zij Jezus niet als Christus erkende. De vervolgingen zouden een vergelding van God zijn door de uitspraak van de Joden bij de kruisiging van Jezus in Matteüs 27 vers 25: 'Zijn bloed kome over ons en over onze kinderen.' Maar wie de zaak zo interpreteerde zag het volgens *Nederland Waakzaam* verkeerd. De Bijbel leerde immers dat God de mensheid 'uit één bloed' geschapen had en dat door Christus de kloof tussen de rassen werd overbrugd. Het antisemitisme en de rassenhaat kwamen voort uit een 'Kainsgeest onder de menschen' en moesten worden verworpen.¹⁷¹

Er bleven in de ARP echter nationaal-socialistische sympathisanten actief. Eén van de meest opvallende voorbeelden daarvan is de antirevolutionaire journalist, econoom en diplomaat Johan Alexander Nederbragt. Deze sympathiseerde in de jaren dertig openlijk met het nationaal-socialisme van Hitler. Al vrij vroeg liet hij sterke antidemocratische geluiden horen en kon in een tweetal artikelen uit 1932 grote mate van sympathie opbrengen voor Hitlers *Mein Kampf*. Met klassiek antisemitische stereotypen schreef hij over de Joden. Hij had 'rein-menschelijke' bezwaren het jodendom, inclusief verwijzingen naar de Bijbel, waarbij hij de geschiedenis van het jodendom tot een geldkwestie terugbracht: Jakob kocht het eerstgeboorterecht en Judas verkocht het. Ook ging hij gedeeltelijk mee in de Arische mythe van het raszuivere Duitse volk. De zuivering van 'de Jood' uit het Duitse volk was voor Hitler voorwaarde voor nationaal herstel en internationale expansie. Nederbragt was niet zo radicaal als Hitler, maar zag op een belangrijk punt grote overeenstemming tussen de Bijbel en *Mein Kampf*. Vooral in het Oude Testament zou de lichamelijke en zedelijke reinheid hoog aangeschreven staan als een weg tot heiliging. Daarbij sloot hij aan bij een

¹⁶⁹ Stoop, 'Om het volvoeren van een christelijke staatkunde', 151.

¹⁷⁰ Zondergeld, *De Vrije Universiteit tijdens de Duitse bezetting*, 36.

¹⁷¹ Ibidem, 151.

brede onderstroom in het begin van de jaren '20 die ras met hygiëne verbond. Volgens Nederbragt moesten 'Christen-Ariers' afwijzend te staan tegenover 'vernegering' en 'verindianisering'. Ook joden behoorden volgens Nederbragt tot 'dit lagere ras', al gaf hij joden nog wel een kans: een tot het christendom bekeerde jood was van een 'hogere orde' dan een christelijke neger of christelijke Indiaan.¹⁷² Met deze achtergrond is het dan ook niet verwonderlijk dat Nederbragt als burgemeester van Voorburg tijdens de bezetting een kwalijke rol zou spelen bij het wegvoeren van joden uit zijn gemeente. Daarbij werkte hij gewillig mee met de Duitsers om joden aan te geven en hield daarbij zelfs een 'ambtelijke stiptheid' op na.¹⁷³ Zeer opvallend is het feit dat Nederbragt na de oorlog erin slaagde zijn kwalijke rol in de bezettingstijd verborgen te houden en het nota bene tot consul-generaal en later zelfs tot consul te Jeruzalem wist te brengen. Daarbij stortte hij zich volledig op zijn nieuw baan en werd van meet af aan een pro-zionistische pleitbezorger. Nederbragt leek volgens Wim Berkelaar, scherp geformuleerd, 'van antisemit tot filosemit te zijn getransformeerd'.¹⁷⁴ Nederbragt kan niet als exemplarisch gelden voor de gereformeerde wereld als geheel. Toch komt er ambivalentie in voor die niet geheel losstaat van de gereformeerden. joden werden door christenen eeuwenlang als 'uitverkorenen' beschouwd. Maar ondanks dat was er in de loop van de eeuwen veel ergernis over het jodendom, onder andere omdat zij zich niet wilde voegen naar het christendom en het Evangelie niet accepteerden. Van die ambivalentie is Nederbragt een extreem voorbeeld.

Op de deputatenvergadering van 9 april 1937 voor de verkiezingen van dat jaar werden de dreigingen rondom het fascisme en het nationaal-socialisme door zowel Schouten als Colijn uitvoerig behandeld. Schouten opende de vergadering als tijdelijk voorzitter van het Centraal Comité met de rede getiteld *Ons fundament en onze kracht*. Schouten beschouwde hoe in de jaren daarvoor binnen de partij vragen waren opgekomen over de houding die ten aanzien van nieuwe overtuigingen omtrent de inrichting van het leven en de staat moesten aannemen. 'Wat is uwe meening over de dicatuur?', daar kwam het volgens Schouten op aan.¹⁷⁵ Schouten noemde het fascisme en het nationaal-socialisme in één adem met het communisme en kwam direct tot een veroordeling van de dictatuur. Net als Colijn in zijn toespraak van 1929 had gedaan, beoordeelde

¹⁷² Wim Berkelaar, 'Deze schuld delgen...', in: Frits G.M. Broeyer en Gert J. van Klinken ed., *Reizen naar het Heilige Land. Protestantse impressies 1840-1960* (Zoetermeer 2008) 166-167.

¹⁷³ Berkelaar, 'Deze schuld delgen...', 171.

¹⁷⁴ Ibidem, 175.

¹⁷⁵ *Geen vergeefs woord*, 325.

Schouten de nieuwe dictaturen gelijk als revolutionair, ideologieën die lijnrecht tegenover het Evangelie stonden en greep daarvoor veelal terug op Groen van Prinsterers *Ongeloof en Revolutie*. Het betrof 'opstand tegen God, in stelselmatige verwerping van Zijn gezag en Zijne wet', een verwijt dat hij meerder malen zou maken.¹⁷⁶ Maar anders dan Colijn stelde Schouten allerlei andere misdadige praktijken van de regimes aan de kaak, zoals 'rechtskrenking en rechtsverkrachting (...) talloze misbruiken (...) verwoesting en verwording in staat en maatschappij' en kwam tot een niet mis te verstane conclusie: 'Van welken kant men de zaak ook beziet, de conclusie is voor den christen, die zich niet vergist in het karakter van den strijd en in den aard der verhoudingen onzer dagen, steeds dezelfde. Hij verwerpt de Revolutie om des beginsels wil, om Gods wil, en mitsdien de dictatuur. *Alle dictatuur.*' Maar Schouten noemde het kwaad ook direct bij de naam toen hij zijn toehoorders waarschuwde zich niet te laten misleiden 'door het beroep, dat op God wordt gedaan ten behoeve van de nationaal-socialistische dictatuur.' Het nationaal-socialisme wilde immers 'Gods Woord en Wet als regel, als richtsnoer' niet aanvaarden.¹⁷⁷

Tevens had Schouten oog voor het in het gedrang komen van de vrijheid bij dictatoriale regimes. Gezag was zeker van belang, maar daar hoorde ook vrijheid bij, want het ware gezag waarborgde ook de ware vrijheid. Schouten onderscheidde twee soorten vrijheid: geestelijke en politieke vrijheid. De geestelijke en politieke vrijheid waren volgens Schouten 'kostelijke vruchten van Gods genade.' Men stond echter niet vrij ten opzichte van God. In het gehoorzamen aan Zijn levenswet lag de oorsprong en de waarborg van de geestelijke vrijheid, want die vrijheid 'wordt verkregen, als wij door 's Heeren Geest gebracht worden tot de aanvaarding van de verlossing in Jezus Christus. Hij, de Zone Gods, maakt vrij. Vrij van den vloek der wet, vrij van de heerschappij der zonde, vrij tot en in het dienen van God'.¹⁷⁸ Voor werkelijke geestelijke vrijheid was men dus op het geloof in de verlossing door Christus aangewezen. Omdat die geestelijke vrijheid geheel het domein van het individu en zijn geloof in Gods verlossing was, mocht de overheid op geen enkele manier geestelijke dwang opleggen. De staat mocht volgens Schouten dan ook niet het geestelijke leven voorschrijven. Dat wilde nog niet zeggen dat het een neutrale staat, een goddeloze staat was. Ook de overheid was 'dienaressen Gods.' 'Zij heeft de door God gestelde orde des levens in hare wetgeving en in haar bestuur te handhaven, te beschermen, en naar vermogen te doen eerbiedigen, maar zij mag

¹⁷⁶ Ibidem, 326.

¹⁷⁷ Ibidem, 328.

¹⁷⁸ Ibidem, 329.

niet wijzer willen zijn dan God'¹⁷⁹, waarbij het laatste gedeelte verweist naar een tekstgedeelte in de Heidelbergse Catechismus.¹⁸⁰ Zij had het gezag dat zij uitoefende van God ontvangen, wat betekende dat zij volledige erkenning behoorde te krijgen voor het gezag dat zij rechtmatig uitoefende.

Schouten noemde daarnaast een aantal problemen waarmee de antirevolutionairen te maken hadden. Naast de ontbindende werking van de revolutionaire ideologieën, werden de gereformeerden in die tijd geconfronteerd met de theologie van Karl Barth. Barth stelde met zijn indirect spreken over Gods werking en aanwezigheid in de geschiedenis en het concrete karakter van de Bijbel als Woord van God als discutabel zijnde. In het verlengde daarvan stond hij afwijzend tegenover een christelijke politiek en christelijk onderwijs en benadrukte een duidelijk verschil tussen kerk en cultuur.¹⁸¹ Dit werd door de gereformeerden niet geaccepteerd, omdat dat volgens Schouten 'het doorsnijden van den band, die de levensactie op het terrein van staat en maatschappij aan het Woord des Heeren bindt' betekende.¹⁸² De kerk en de wereld waren in de gereformeerde religie juist onlosmakelijk met elkaar verbonden, in de wereld moest er om Gods wil gehandeld worden. Het aanvaarden van de theologie van Barth zou het ideologisch einde betekenen van de ARP, omdat zij het dienen van God in de wereld door christelijk actie juist als fundament beschouwden van hun bestaan. Zij moesten als 'christenstrijders' de wereld voor God winnen. Ook het optreden van de voormalig antirevolutionair prof. dr. H. Visscher, die de ARP had verweten een pragmatische politiek in plaats van een beginselpolitiek te voeren en uit de partij was gestapt, gaf enige zorgen. Hij was een eigen politieke partij begonnen, de Christelijk Nationale Actie en na het uitblijven van succes zou uiteindelijk bij de NSB uitkomen als adviseur van Mussert.

Deze problemen werd door Schouten aangewend om ook deze deputatenrede volgens de traditionele manier af te sluiten. De tekst van psalm 27 'De Heere is mijn Licht en mijn heil, voor wien zou ik vreezen?' werd aangehaald en Schouten benadrukte nog eens dat het calvinisme de 'vrijheid van consciëntie' gaf, 'opdat een iegelijk God kan dienen naar de inspraak van zijn hart', een tekstgedeelte dat hij citeerde uit *Calvinisme en Staatskunde* van Abraham Kuyper.

¹⁷⁹ Ibidem, 330.

¹⁸⁰ Heidelbergse Catechismus, het antwoord op vraag 98: 'Maar zou men de beelden als 'boeken der leken' in de kerken mogen toelaten?' Antwoord: 'Nee, want wij moeten niet wijzer zijn dan God, die zijn christenen niet door stomme beelden, maar door de levende verkondiging van zijn Woord wil laten onderwijzen'

¹⁸¹ George Harinck, *Tussen Barmen en Amsterdam* (Amstelveen 2003) 12.

¹⁸² *Geen vergeefs woord*, 335.

‘Wij gaan ten strijde voor het aloude anti-revolutionair beginsel’¹⁸³ riep hij ter aansporing de aanwezigen toe en men zong als afsluiting psalm 118 vers 8: ‘Gods rechterhand is hoog verheven (...) Houdt door haar kracht Gods volk in stand.’

Zo kregen de toehoorders een stevig staaltje antirevolutionaire staatsleer te horen. Schouten was er duidelijk goed voor gaan zitten en gaf zeer uitgebreid en helder weer wat de grenzen van de staat waren en waar de verschillende vrijheden lagen. De totalitaire regimes werden op ideologische argumenten bestreden, de het ongoddelijke fascisme, nationaal-socialisme en het communisme tegenover de antirevolutionaire levensbeschouwing die God als hoogste autoriteit beschouwde. De staat had haar macht van God en was zelf een ‘dienaresse Gods’ en het gezag dat zij had gold niet ten aanzien van de geestelijke vrijheid van het volk, want ook daar was God de enige macht waarmee het individu verantwoording aan hoefde af te leggen. Het religieuze woordgebruik van Schouten op dit punt diende dan ook vooral om zijn argumentatie vorm te geven. En daarin zit een verschil met voorgaande deputatentoespraken. Want ondanks het feit dat Colijn doorgaans een zakelijke toon had, gebruikte hij in het verleden toch meer religieuze retoriek om zijn publiek enthousiast te maken. Schouten maakte alleen aan het eind van zijn toespraak gebruik van, de overige verwijzingen naar het gereformeerde geloof werden zoals gezegd gebruikt voor invulling van de antirevolutionaire staatsleer. De vraag is nu of de mate van religieus taalgebruik ook bij Colijn verschilde in vergelijking met voorgaande jaren.

De rede van Colijn, die volgde op die van Schouten, begon met een interessante terugblik. Colijn merkte op dat ‘heel wat van hetgeen we ontrent 1920 als gewichtig meenden te moeten zien, bleek achteraf van geringe of zelfs van geheel geen betekenis te zijn geweest.’ Colijn benoemde niet direct waar hij op doelde, maar gezien de stormachtige geschiedenis die de antirevolutionaire in de twintiger jaren achter zich hadden gelaten, hun worsteling met de moderniteit voorop, leek zijn opmerking richting die kant te wijzen. Nu moesten de antirevolutionairen volgens Colijn ‘tijd en roeping’ bepalen ten aanzien van de nieuwe “stroomingen en richtingen.”¹⁸⁴ Het communisme, fascisme en nationaal-socialisme hadden zich tegen de 19^e eeuwse rechtsstaat gekeerd en waren ‘machtsstaten’ geworden die qua bevoegdheden geen enkele beperking kende. De on-Nederlandse ideologieën zouden volgens Colijn geen voet aan de grond krijgen als de volksvertegenwoordiging zou meewerken aan het verstevigen van

¹⁸³ Ibidem, 336.

¹⁸⁴ Ibidem, 337.

het regeringsgezag binnen de grenzen van de grondwet, onder leiding van het huis van Oranje. En duidelijk dan anders, riep Colijn op tot actie tegen te regimes: 'Maar wat wij wel weten is dat het gevaar er nu is en dat we daartegen hebben op te treden met alle oorbare middelen waarover we beschikken.' Deze houding van Colijn was aanmerkelijk anders dan in zijn eerdere toespraken, toen liet hij de stromingen nog wat ruimte, met name het fascisme. Van die houding leek bij deze toespraak weinig over.

Daarmee kwam de vraag wat de roeping van de antirevolutionairen op dat moment was. Volgens Colijn moest de ARP met 'een onwrikbare overtuiging (...) een dam opwerpen tegen den stortvloed van revolutionaire krachten' en daarom 'alle halfheid, alle weifeling, elke schroomvalligheid (...) opzij gezet moet worden.' De grond voor die houding zou volgens Colijn gevonden worden 'in een onverzettelijk geloof in de heilig ordinaatiën Gods voor het menselijk leven op aarde; ook voor de staatkundige en maatschappelijke uitingen ervan.'¹⁸⁵ Dat de ARP zich bij haar staatkunde op de Bijbel beriep, wilde volgens Colijn niet zeggen dat men daaruit direct kant en klare wetsbepalingen kon halen, 'maar wel zoo, dat zij ons de *beginselen* doet kennen waarnaar in het Staatkundig leven behoort te worden gehandeld.' Die beginselen wezen volgens Colijn de oorsprong, maar ook de grenzen van het gezag aan. 'Zoo leert ze de gehoorzaamheid die de mensch ook tegenover afgeleide Souvereiniteit te betrachten heeft, maar ze kent hem tevens ook de vrijheid toe waarmee Christus den mensch heeft vrijgemaakt.'¹⁸⁶ Daarmee vormde volgens Colijn de Bijbel de toetssteen voor het antirevolutionair beleid op staatkundig en maatschappelijk terrein, het was het beslissende gezag, of sterker gezegd: 'Er is geen menselijke dwaling denkbaar waartegen de Heilige Schrift ons geen remedie bieden zou.' De versterking van deze christelijke beginselen op het staatkundig terrein was volgens Colijn de inzet voor de komende verkiezingen.

Het afsluitende woord richtte Colijn naar het gehele Nederlandse volk. Colijn had 'in goede saamwerking met mijn ambtgenooten, door God gesterkt, bijna boven gewone menselijke kracht gezwoegd heb om ons volk zoo goed mogelijk door dezen zorgelijken tijd heen te helpen.' Zeker, er waren nog ingewikkelde kwesties die opgelost moesten worden, onder andere op economisch terrein en op het gebied van bewapening, maar al met al stond Nederland en beter voor dan voorheen. Om deze lijn door te zetten vroeg Colijn de steun van de kiezers. Zijn antirevolutionaire toehoorders hield hij voor dat, hoewel zij altijd een minderheid waren geweest, hun invloed altijd groter was

¹⁸⁵ Ibidem, 341.

¹⁸⁶ Ibidem, 342.

geweest dan het aantal calvinisten dat Nederland rijk was. Wat kon Colijn volgens zichzelf dan anders zeggen dan 'blijft uzelf!' Want het 'Soli Deo Gloria blijve voorts voor nu en alle tijden ons richtsnoer!'¹⁸⁷

Maar al riep Colijn uit dat alle eer alleen aan God was, ook bij Colijn was de religie in zijn toespraak aanmerkelijk minder aanwezig geweest dan bij zijn voorgaande toespraken. Wat ook bij Schouten geconstateerd kon worden, dat verwijzingen naar het gereformeerde geloof met name dienst deden als argumentatie voor staatkundige standpunten en dat de toespraken minder gedrenkt waren in religieuze retoriek, leek nu ook voor Colijn te gelden. In het bijzonder was de sobere afsluiting een duidelijk verschil met voorgaande jaren. Wel gaf Colijn veel aandacht aan de rol van de Bijbel in de antirevolutionaire politieke houding, maar in het geheel genomen was de toon veel zakelijker van aard dan eerder het geval was geweest.

Na de Anschluss van Oostenrijk in maart 1938 bracht Hermann Goering een bezoek aan het nieuwe 'Duitse' Wenen. Daar riep hij dat Wenen nooit een echte Duitse stad kon worden zolang er nog 300.000 Joden woonden. Die joden moesten worden 'verwijderd.' Naar aanleiding van deze uitspraken, concludeerde *De Standaard*: 'Bescherming van de Joden tegen gruwelijk onrecht wordt dringerder eisch van Christelijke politiek.'¹⁸⁸ De vervolgingen waar *Nederland Waakzaam* al in 1935 voor had gewaarschuwd werden in 1938 bewaarheid. In de nacht van 9 op 10 november dat jaar werden overal in Duitsland synagogen in brand gestoken en bij Joodse winkels de ramen ingegooid. De nacht kwam bekend te staan als de Reichskristallnacht, waarbij vijfendertig Joden werden vermoord en dertigduizend Joodse mannen werden opgepakt. *De Standaard* meende in reactie op de gebeurtenissen, dat de verklaringen van Hitler en Goebbels, die spraken van 'spontane volkswede', geveinsd waren. Uit de vorderingen die tegen de Joden in Duitsland na de Reichskristallnacht waren uitgevaardigd, bleek duidelijk dat de Duitse regering verantwoordelijkheid had gehad in de agressie tegen de Joden die nacht. *De Standaard* meende dat het zeer 'vernederend en beschamend' zou zijn 'wanneer de wereld bij dit hemeltergend onrecht stilzwijgend toezag.'¹⁸⁹ Het feit dat de Reichskristallnacht enkele weken na de overeenkomst van München, waarbij de Britse premier Chamberlain toegaf aan Hitlers eisen en Tsjecho-Slowakije werd gedwongen het

¹⁸⁷ Ibidem, 344.

¹⁸⁸ Stoop, 'Om het volvoeren van een christelijke staatkunde', 152.

¹⁸⁹ Ibidem, 152.

Sudetenland aan Duitsland af te staan, zorgde er volgens *De Standaard* voor dat de 'vredespogingen' ernstige schade werd toegebracht.

Toen in de loop van dat jaar het aantal Joodse vluchtelingen dat naar Nederland toekwam steeg, moest hierop door de regering gereageerd worden. De regering, onder het premierschap van Colijn besloot op beperkte schaal Joodse vluchtelingen toe te laten. Dat de toelating beperkt moest zijn kwam enerzijds door economische motieven, maar anderzijds was er ook de angst voor toename van antisemitisme in Nederland zelf. Colijn vreesde dat een ongelimiteerde stroom joodse vluchtelingen een antisemitische reactie in eigen land zou bewerkstelligen. Een vrees die overigens ook door Nederlandse joden werd gedeeld. Uiteindelijk zou het aantal toegelaten vluchtelingen op zeventuizend worden gesteld. De ARP had op dit punt geen kritiek. In *De Standaard* werd nog eens gewaarschuwd tegen de voorstelling 'alsof de Joden ook hier te lande een groot deel van het leven zouden beheerschen.' De joden hadden zich altijd goede vaderlandslievende staatsburgers getoond en alhoewel zij vaak deel uitmaakten van linkse groeperingen, waren er echter ook die de betekenis van het Calvinisme voor 'het Staatkundige leven in Nederland' inzagen. Omdat christenen beleden dat 'de zaligheid uit de Joden is', konden zij volgens *De Standaard* geen antisemieten zijn.¹⁹⁰

Religieuze argumenten en retoriek hebben in de deputatentoespraken van de antirevolutionaire leiders altijd een grote rol gespeeld. Zo ook in de toespraken die de nieuwe ideologieën die tijdens het interbellum in Europa opkwamen. De deputatentoespraken van Schouten en Colijn in 1937 zijn duidelijke voorbeelden van de manier waarop religie in hun argumentatie en retoriek werd gebruikt om het nationaal-socialisme te verwerpen. Schouten was helder over zijn oordeel. Het nationaal-socialisme zorgde voor totale onrechtvaardigheid, misbruikt van de machthebbers, vervolgingen en antisemitisme. Deze misdaden waren echter het gevolg van een probleem dat zich op een ander niveau bevond, namelijk op het niveau van de beginselen. Het nationaal-socialisme werd door de antirevolutionairen verworpen, omdat het op het niveau van de beginselen gelijk stond aan revolutionaire ideologieën, net als het fascisme, communisme en socialisme. 'Tegen de Revolutie het Evangelie' was altijd een bekende antirevolutionaire uitspraak geweest. Net als het fascisme en het communisme was het nationaal-socialisme een ideologie van de 'Revolutie', in de zin dat zij de staat zelf als hoogste gezagsdrager zagen, de staat als doel op zich. Dit ging in tegen de antirevolutionaire staatsleer, die boven alles Gods soevereiniteit op alle

¹⁹⁰ Ibidem, 154.

gebieden van het leven erkende. De staat had volgens de ARP haar gezag ontvangen van God en dat werd niet door de dictatoriale ideologieën erkend.

Deze religieuze argumentatie was veelvuldig terug te vinden bij antirevolutionairen die over het nationaal-socialisme schreven, zoals Diepenhorst in zijn brochure, Dooyeweerd en Vollenhoven in hun wetenschappelijke publicaties, in *Nederland Waakzaam* en natuurlijk in de deputatentoespraken van Colijn en Schouten. Met name het nationaal-socialisme zag in de Duitse staat het hoogste gezag en hing volgens Diepenhorst een nieuwe religie aan: die van 'bloed en bodem'. Niet God en de verlossing door Christus, maar de zuiverheid en verheffing van het 'Germaanse ras' was hun doel en dat maakte het voor de ARP een directe tegenstander van het Christendom. De desastreuze en gevaarlijke kanten van het nationaal-socialisme werden dus al vroeg door de partijleiders herkend. Vooraanstaande antirevolutionairen, zoals de VU hoogleraren Dooyeweerd en Vollenhoven waarschuwden al vroeg voor de nationaal-socialistische denkbeelden. Het zou op rassenhaat en oorlog uitlopen, iets waar zij gelijk in zouden krijgen.

De religieuze retoriek diende bij de antirevolutionairen vooral als ideologische argumentatie. Met behulp van de religieuze taal werd de antirevolutionaire staatsleer uitgewerkt en aan de hand daarvan werden de ideologieën als 'Revolutionair' en dus als onchristelijk bestempeld. Een goed voorbeeld hiervan is hoe Schouten in zijn toespraak van 1937 op religieuze gronden de geestelijke en politiek vrijheid bepleitte waar elke burger recht op had. Geestelijke vrijheid was volgens Schouten iets tussen het individu en God alleen, daar behoorde niemand tussen te komen. Want werkelijke geestelijke vrijheid lag volgens hem in het geloof in God en in de aanvaarding van de verlossing door Christus. Daar behoorde de staat zich in zijn geheel niet mee te bemoeien. En voor wat de politieke vrijheid betreft: de staat moest zich realiseren dat ook zij 'dienaressen Gods' was, dat het gezag dat zij had van God kwam en dus ook aan Hem verantwoording moest afleggen. En die notie ontbrak bij de nationaal-socialisten ten ene male. Schouten concludeerde daarom dat zij weigerden om 'Gods woord en Wet als regel, als richtsnoer'¹⁹¹ te aanvaarden.

Toch was er een verschil te merken in het religieuze taalgebruik tussen 1937 en de tijd daarvoor. Waar Colijn in 1933 nog duidelijk het religieuze besef van zijn toehoorders gebruikte om bij hen vertrouwen, vastberadenheid, daadkracht en bezieling te wekken, daar was in 1937 aanmerkelijk minder van te merken. Zijn toon leek zakelijker dan voorheen. Net als Schouten gebruikte hij religie om staatkundige principes uit te leggen, onderstreepte het belang van de

¹⁹¹ Geen vergeefs woord, 328.

Bijbel voor de antirevolutionaire nog eens, maar de religieuze climax die Colijn in het verleden aan het einde van zijn toespraken gaf ontbrak. Verder dan 'blijft uzelf' en 'Deo Gloria blijve voorts voor nu en alle tijden ons richtsnoer!' kwam hij niet en dat stak toch mager af tegen de grootse woorden waarmee hij in het verleden altijd eindigde. Om over de religieuze geladenheid van de toespraken van Kuyper nog maar te zwijgen. Bij Schouten waren de afsluitende woorden wel meer gericht op religieuze noties, maar toch minder dan in het verleden gebruikelijk was. Heel veel meer dan inboezeming van vertrouwen door woorden uit psalm 27 te spreken ging hij niet. Bij zijn afsluiting ging het hem meer om het geloof en vertrouwen in de staatkundige principes van het calvinisme, dan door grootste religieuze retoriek het geloof, vertrouwen en daadkracht te wekken

Conclusie

De overdracht van het leiderschap van Kuiper aan Colijn, de worsteling van de ARP met het proces van modernisering en de strijd tegen de totalitaire ideologieën geven elk op hun eigen manier bepalende kenmerken weer van de religieuze cultuur van de antirevolutionairen. Bij elk onderwerp werd de religie op een andere manier gebruikt, omdat de omstandigheden per periode verschillen. Maar er zijn ook op meerdere punten overeenkomsten te ontdekken. Tevens is duidelijk dat ook de frequentie van het gebruik van religie, met name bij de debutatentoespraken verschillend is, naarmate de jaren in het interbellum verstreken.

Bij de overdracht van het partijleiderschap had religie bij het afscheid van Kuiper en het verwelkomen van Colijn als partijleider een aantal functies. Ten eerste functioneerde expliciete religieuze taal bij het overlijden van Kuiper. Respect voor Gods soevereiniteit over leven en sterven, dankbaarheid jegens God voor Kuiper's werken en het vinden van nieuwe kracht en hoop voor de toekomst door het geloof waren kernelementen in deze religieuze cultuur. Tevens werd de religie gebruikt bij de 'inwijding' van Colijn in maart 1920. Met het zingen van psalmen zoals 'O mijn ziel, wat buigt g' u neder' en het toepasselijke 'Dat 's Heeren zegen op u daal' werd door de mannenbroeders enerzijds afscheid genomen van Kuiper en werd anderzijds Colijn als nieuwe leider bevestigd. Met name het zingen van 'Dat 's Heeren zegen op u daal' was in de gereformeerde wereld een gebruikelijke traditie bij aanstellingen op belangrijke ambten, zoals die van dominee's en politici. Ten derde diende de religie als bindmiddel in de partij bij mogelijke conflicten. Zo werd het o.a. door Bijleveld in de Marinekwestie gebruikt om enige frictie die was ontstaan weg te masseren. De aanwezigen werden gewezen op het gezamenlijke goddelijke fundament waarop zij de politiek bedreven en het gaf een middel om excuus te maken zoals uit de zin 'Het "begrijpen" van den weg, dien God vaak wonderlijk richt, is niet altijd even gemakkelijk' van Bijleveld blijkt. De religie diende daarbij als gemeenschappelijk referentiekader, waarin allerlei vormen van politiek gegoten werden, in dit geval het maken van politieke excuses. Ook werd de religie bij uitstek gebruikt om de eigen bijzondere positie in het politieke veld te benadrukken. Volgens Idenburg was het voor de antirevolutionairen de vraag 'wien gij dienen zult, de goden dezer eeuw, of voor de ordinantiën Gods!', waarmee hij de ARP neerzette als hoeder van de 'ordinantiën Gods'. Vergelijkingen met het volk Israël als het uitverkoren volk met een bijzondere band met God, lijken niet onterecht te zijn.

De religie binnen de ARP vormde constant de context waarbinnen de politieke taal werd geuit en had zoals beschreven vele functies.

Religie werd in de ARP op een andere manier gebruikt bij de onzekerheden rondom de opkomst van de moderniteit. De wereld van de negentiende eeuw bestond niet meer. Men voelde zich in het nauw gedreven door het nieuwe subjectivisme, de opkomst van het historisch-bijbelkritisch onderzoek en de oproep tot vernieuwing die uit de jongerenbeweging ontsproot in de Gereformeerde Kerken. Vasthoudend aan de behoudende koers van de synode van Assen, liet Colijn geen breuk ontstaan tussen het kerkgenootschap en de partij, ondanks het feit dat beiden nauw met elkaar verbonden waren. Terwijl de omstandigheden in de kerken voor grote onrust zorgde, wist hij de rust in de ARP te behouden. De onrust die de moderniteit in de GKN had veroorzaakt kreeg echter wel een politieke vertaling. Nog meer dan voorheen kwam de nadruk van de AR-politiek te liggen op de bestrijding van het zedelijk verval, zoals men dat in de samenleving meende waar te nemen. Abortus, euthanasie, seksualisering, aantasting van het gezag, en de afkalving van huwelijkse waarden kwamen hoog op de politieke agenda en dat was ook terug te merken in de toespraken van Colijn. Met woorden als 'de bewaring van het pand', 'tussen Waarheid en Dwaling' en 'steunend op het vaste fundament', gaf hij keer op keer aan dat de antirevolutionairen in die tijd van grote veranderingen telkens weer terug moesten keren naar de gereformeerde beginselen. Door zijn gebruikte religieuze taal probeerde hij de gereformeerde religie neer te zetten als een baken waartoe altijd terug te keren was en dat altijd een onveranderlijke kern bezat, omdat het gefundeerd was in de 'ordinantiën Gods'.

Colijn zelf kreeg daarbij de rol als de krachtige leider die het schip van de ARP door de woelige baren van de moderniteit zou loodsen en het boegbeeld werd van de 'rots-rustige' en onwankelbare antirevolutionaire politiek van het interbellum. Kernachtig werd dat door Colijn geformuleerd op de deputatenvergadering van 1923: 'De *Heere* regeert! (...) De eisch, die ons daarin gesteld wordt, is zwaar; maar aan den anderen kant ligt in de aanvaarding van dat woord, in de *volle* aanvaarding er van, een bron van *onbegrensde kracht*. Wat een rots-rustige kracht gaat er uit van dat woord. En daarom verstaan we ook, waarom Gods volk, alle teleurstelling ten spijt, zich daarover verheugen kan.' Op een bodem van 'halve aanvaarding (...) der Goddelijke Waarheden' kon volgens Colijn geen liefde, geestdrift en toewijding gedijen. Want met name die laatste drie had de partij nodig. Ook hier is te zien dat de religie gebruikt werd om de antirevolutionairen te motiveren, met name in de beginjaren '20 toen door de Pacificatie de angel uit de antirevolutionaire politiek was gehaald.

In de jaren '30 verschoof de aandacht van de antirevolutionairen van de problematiek van de moderniteit steeds meer richting de opkomende totalitaire regimes die in Europa in opkomst waren. Eerst het fascisme in Italië en later het nationaal-socialisme in Duitsland vroegen om een reactie vanuit de partij. Zoals ook bij de kwestie rondom het modernisme het geval was geweest, was de reactie gebaseerd op de christelijke grondbeginselen van de partij. De bestrijding van de regimes vond plaats op het staatsrechtelijke en ideologische niveau. De antirevolutionairen zagen het nationaal-socialisme als directe tegenhanger van het christendom. Het nationaal-socialisme werd gezien als een nieuwe religie en zo sprak men er ook over. Wel lag de nadruk op staatkundige opvattingen en daar werd ook de meeste aandacht aan besteed. Deze nieuwe 'religie' hield geen rekening met de soevereiniteit van God en met zijn Woord en Wet. De strijd tegen de ideologieën werd dan ook gedefinieerd als een bedreiging voor het christelijk geloof, omdat zij allen gestoeld waren op revolutionaire principes en dus tegenover het Evangelie stonden. Zo benoemde Colijn al in 1926 het fascisme als een directe tegenstander van het christendom, 'een bepaalde wereldbeschouwing die in haar dieperen grond vijandig staat tegenover de Christelijk opvatting inzake de verhouding tusschen Christendom en Wereld.' Volgens De Standaard van 1932 stonden het christendom en het nationaal-socialisme tegenover elkaar 'als de religie van het bloed (...) tot dien van den Geest.' Als laatste voorbeeld kan worden verwezen naar de deputatentoespraak van Schouten in 1937 waar hij alle dictaturen gelijk stelde met revolutionaire ideologieën die zich schuldig maakte aan 'opstand tegen God, in stelselmatige verwerping van Zijn gezag en Zijne wet.'

De nieuwe ideologieën werden zodoende als directe bedreiging gezien van het christendom en als zodanig bestreden. Wat men tegenover de 'revolutionaire' stromingen verdedigde kwam uiteindelijk neer op vrijheid. Zoals gezegd weidde Schouten daar een groot deel van zijn betoog aan. Volgens hem beschermdde het antirevolutionaire beginsel van Gods soevereiniteit de geestelijke vrijheid van het individu en was daardoor ook de macht van de staat aan grenzen gebonden. De vrijheid van het individu, de vrijheid van organisatie en kerken en de vrijheid van meningsuiting werden vertrapt en dat was volgens de antirevolutionairen de antichristelijke houding van een totalitaire staat. Tevens werd het racisme van de nationaal-socialisten veroordeeld, omdat 'in Christus (...) er geen onderscheid [kon] zijn tussen Griek of Jood', zoals *Antirevolutionaire Staatkunde* schreef en waarschuwde *Nederland Waakzaam* voor de bloede vervolgingen als gevolg van de nationaal-socialistische rassenleer. Dat de antirevolutionairen in de oorlog zelf de consequenties van hun standpunten aanvaardden is te zien aan de in

verhoudingsgewijs grote aantallen onderduikers die zij huisvesten. De religieuze taal bleek geen lege huls te zijn geweest.

In de loop van de jaren was er echter wel een verandering opgetreden in de religieuze cultuur en het religieuze taalgebruik, voornamelijk in de deputatenvergaderingen. Dat hangt allereerst samen met de verschillende in retoriek van de partijleiders. Kuyper was voor de antirevolutionairen de mythische leider geweest die het gereformeerde volksdeel had geëmancipeerd. Niet alleen was hij door het stichten van verschillende instituten, zoals de Vrije Universiteit, de Gereformeerde Kerken in Nederland en De Standaard, vormend geweest voor de gereformeerde zuil, ook had hij de religieuze denkbeelden van velen beïnvloed door zijn theologie. In zijn spreken was hij altijd groots en meeslepen geweest, zijn toespraken waren vaak meer preken dan politieke toespraken, gevuld als ze waren met christelijke associaties en verwijzingen naar de Bijbel. De religie vormde de overheersende component, zijn toespraken waren religie. Hij was zeer goed in staat op zijn publiek in te spelen, waarbij er een bepaalde mate van wisselwerking optrad en was daarbij origineel en sprankelend.

Colijn was daarin anders. De liturgie voor de deputatentoespraken was al door Kuyper vormgegeven en Colijn hoefde zich daar alleen nog maar naar toe voegen. Zijn stijl was echter een andere dan die van Kuyper en de religie had daarin een andere plaats. Welliswaar nog steeds prominent aanwezig, was Colijn meer een man van de praktijk. Hij had een zakelijke en nuchtere insteek, was een man van het gereformeerde geloof, maar was niet in staat de religieuze denkbeelden van zijn aanhangers te vormen. Hierin komt duidelijk het verschil en achtergrond van beide leiders naar voren. Kuyper was in eerste instantie theoloog en predikant, Colijn had een lange loopbaan als militair achter de rug. Zijn stijl was niet opzweepend, maar had wel een zekerheid over zich die een bepaalde mate van evidentie gaf aan zijn verhaal. Colijn gebruikte de religie in zijn toespraken vooral als middel om bij zijn toehoorders vertrouwen, geestdrift en geloof in de politieke zaak te wekken. Religie was bij Kuyper meer een doel op zich dan een middel voor politiek, bij Colijn leek dat andersom het geval.

Verandering in de religieuze cultuur van de ARP vindt ook plaats op een ander niveau. Er is een opmerkelijke lijn te ontdekken in het religieuze taalgebruik van Colijn en later ook bij Schouten. Het gebruik van religie werd door de jaren van het interbellum heen minder. In de toespraken van Colijn van de jaren '20 had de religie nog een prominente plek en werden zijn deputatentoespraken in een bepaald religieus kader gegoten. Aan het begin en het einde werd altijd terugverwezen naar de christelijke grondslagen van de partij, werden de psalmen in verwerkt, die men tijdens de vergaderingen zong en

waren de verwijzingen naar de Bijbel veelvuldig aanwezig. Dat wordt midden jaren '30 beduidend minder. Dan wordt er alleen nog naar de religie terugverwezen als dat van pas komt bij de staatsrechtelijke argumentatie die zowel Colijn als Schouten erop na houden. Het gebruik van religieus taalgebruik in de toespraken zelf waren beduidend minder en de toon was veel zakelijker van aard dan in de jaren '20. Dat was ook bij Schouten het geval, die in 1937 alleen aan het einde de religie terug liet komen ter enthousiasmering van de aanwezigen en het verder alleen voor zijn argumentatie ten opzichte van de totalitaire regimes terug liet komen.

Als laatste moet nog één kenmerk van de religie in de ARP genoemd worden en dat betreft de manier waarop de religie werd ingezet. Zowel bij de bestrijding van het modernisme, als bij de reacties op de totalitaire regimes is op te merken dat de religie voornamelijk ter onderbouwing van ideologische en staatsrechtelijke argumentatie diende. Het christendom werd als ideologie tegenover de andere ideologieën gezet en zo werd er ook over gesproken. Vooral bij de bestrijding van de totalitaire regimes kwamen morele en ethische argumenten opvallend weinig voor. Door de vaak politiek-filosofische getinte betogen lijkt het soms alsof met name Colijn de ernst van de situatie niet helemaal goed wist in te schatten. Dat het fascisme en het nationaal-socialisme Gods soevereiniteit niet als hoogste gezag aanvaarden is voor een christelijke partij wellicht een probleem. Dat er tegelijkertijd vlak over de grens menselijke tragedies zich voltrekken en de gehele joodse bevolking in de verdrukking raakt en dat men als christelijke partij zich om dat menselijk drama druk behoorde te maken, daar hoorde men toch weinig over. Terwijl men juist vanuit religieus en christelijk oogpunt op dat gebied zoveel meer had mogen verwachten. Zodoende leek het religieuze langzaam maar zeker en ongemerkt weg te vloeien, totdat in mei 1940 de realiteit van de tegenstelling tussen antirevolutionaire denkbeelden en het nationaal-socialisme duidelijk werd en men niet meer kon volstaan met het spreken over religie, laat staan in staatsrechtelijke termen. Nu lag er de opdracht om waar te maken waarin men geloofde, dat het 'Evangelie' werkelijk tegenover deze gitzwarte 'Revolutie' stond.

Bronnen en literatuur

Archieven

Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden), VU.

Tijdschriften en periodieken

De Standaard.

Literatuur

Gedenkboek ter herinnering aan het overlijden van Dr. A. Kuiper en de sprake die daarbij uit de pers voortkwam (Amsterdam 1921).

Geen vergeefs woord. Verzamelde Deputaten-redevoeringen (Kampen 1951).

Schrift en historie. Gedenkboek bij het vijftig-jarig bestaan der georganiseerde Antirevolutionaire partij, 1878-1928 (Kampen 1929).

9e etage HN.02215.-

Secundaire literatuur

Amelink, Agnes, *De gereformeerden* (Amsterdam 2001).

Anema, A. H. Bavinck e.a., *Leider en leiding in de Anti-Revolutionaire Partij* (Amsterdam 1915).

Barkey Wolf, A.G., *Christus mea petra. Dr. H. Colijn in een rouwdienst herdacht* (Den Haag 1945).

Berg, A.J. van den., *De Nederlandse Christen-Studenten Vereniging 1896-1985* (Den Haag 1991).

Brinkman, M.E., (red.) *100 jaar theologie. Aspecten van een eeuw theologie in de Gereformeerde Kerken in Nederland 1892-1992* (Kampen 1992).

Bruijn, J. de, 'Politiek en charisma: Colijn als partijleider' in: J. de Bruijn en H.J. Langeveld ed., *Colijn. Bouwstenen voor een biografie* (Kampen 1994).

Bruijn, J. de en G. Puchinger (redactie), *De briefwisseling Kuiper-Idenburg Colijn, Hendrikus, 'Der vaderen erfdeel.'* Rede ter opening van de deputaten-vergadering, gehouden te Utrecht op 13 april 1922' in: *Geen vergeefs woord. Verzamelde Deputaten-redevoeringen* (Kampen 1951).

Colijn, Hendrikus, *Voor het gemeenebest* (Utrecht 1938).

Colijn, Hendrikus, *Saevis tranquillus in undis. Toelichting op het antirevolutionair beginselprogramma* (Amsterdam 1934).

Colijn, Hendrikus, 'Toevende dageraad. Rede ter opening van de deputatenvergadering, gehouden te Utrecht op 13 april 1920' in: *Geen vergeefs woord. Verzamelde Deputaten-redevoeringen* (Kampen 1951).

Deursen, A.Th. van, *Een hoeksteen in het verzuild bestel. De Vrije Universiteit 1880-2005* (Amsterdam 2005).

P.A. Diepenhorst, *Het nationaal-socialisme* (Kampen 1935).

Frits G.M. Broeyer en Gert J. van Klinken ed., *Reizen naar het Heilige Land. Protestantse impressies 1840-1960* (Zoetermeer 2008)

Harinck, G., C. van der Kooi en J. Vree (red.), *'Als Bavinck nu maar eens kleur bekende'. Aantekeningen van H. Bavinck over de zaak-Netelenbos, het Schriftgezag en de situatie van de Gereformeerde Kerken (november 1919)* (Amsterdam 1994).

13e etage CB.11887.-

Harinck, George, Roel Kuiper en Peter Bak (redactie), *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980* (Hilversum 2001).

Harinck George (red.), *De kwestie-Geelkerken. Een terugblik na 75 jaar* (Barneveld 2001).

Harink, George, *De Reformatie, weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven, 1920-1940* (Baarn 1993).

Harinck, George, 'Op losse schroeven. Gereformeerden en de moderniteit', in: *Moderniteit. Modernisme en massacultuur in Nederland 1914-1940* (Zutphen 2004).

Harinck, George, *Tussen Barmen en Amsterdam* (Amstelveen 2003).

Kaam, Ben van, *Parade der mannenbroeders. Flietsen uit het protestantse leven in Nederland in de jaren 1918-1938* (Wageningen 1964).

Koch, Jeroen, *Abraham Kuyper. Een biografie* (Utrecht 2006).

Kuiper, D.Th., *De voormannen. Een sociaal-wetenschappelijke studie over ideologie, konflikt en kerngroepvorming binnen de gereformeerde wereld in Nederland tussen en 1930* (Meppel 1972).

Kuiper, D.Th., *Tussen observatie en participatie. Twee gereformeerde en antirevolutionaire wereld in ontwikkelingsperspectief* (Hilversum 2002) 123-152.

Kuyper, Abraham, *Het Calvinisme. Zes Stone-lezingen* (Kampen 1925).

Kuyper, Abraham, *Wat nu?* (Kampen 1918).

Kuyper, Abraham, 'Rede ter opening van de deputaten-vergadering, gehouden te Utrecht op 2 juli 1885' in: *Geen vergeefs woord. Verzamelde Deputaten-redevoeringen* (Kampen 1951).

Kuyper, Abraham, 'Wij Calvinisten... Rede ter opening van de deputaten-vergadering, gehouden te Utrecht op 22 april 1909' in: *Geen vergeefs woord. Verzamelde Deputaten-redevoeringen* (Kampen 1951).

Kuyper, H.S.S. en J.H. Kuyper, *De levensavond van Dr. A. Kuyper* (Kampen 1921).

Langeveld, Herman., *Hendrikus Colijn 1869-1944 1 1869-1933. Dit leven van krachtig handelen* (Meppel 1998).

Langeveld, Herman., *Hendrikus Colijn 1869-1944 2 1933-1944. Schipper naast God* (Meppel 1998).

Offringa, B., (red.) *Een groot vaderlander. Dr. H. Colijn. Herdacht door tijdgenoten* (Leiden 1947).

Stoop, J.P., 'Om het volvoeren van een christelijke staatkunde.' *De Anti-Revolutionaire Partij in het Interbellum* (Hilversum 2001).

Te Velde, Henk, *Stijlen van leiderschap: persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002).

Frank van Vree, *De Nederlandse Pers en Duitsland 1930-1939* (Groningen 1989).

Wiegeraad, B.J., *Hugo Visscher 1864-1947. Een calvinist op eigen houtje* (Leiden 1991).

Wijnbergen, A. baron van, 'Defunctus adhuc loquitur', in: B. Offeringa ed., *Een groot vaderlander. Dr. Colijn herdacht door tijdgenoten* (Leiden 1947).

De Wilde, 'Dr. H. Colijn als partijleider', in: B. Offeringa ed., *Een groot vaderlander. Dr. Colijn herdacht door tijdgenoten* (Leiden 1947).

Zondergeld, G.R., *Geen duimbreed?! De Vrije Universiteit tijdens de Duitse bezetting* (Zoetermeer 2002).